بەشی حەوتەم
سەرەتاکانی ئەدەب
و
ئەدەبی گێتیی کۆن

لە سەرەتا دا ئەدەب تەنیا بەرهەمی شیعری بوو، هەر لەو کاتەش دا شیعر یا هونەر هەستی ناوەوەی ئادەمزادە بەرامبەر بە سروشت، ئادەمزاد بەشێکە لە سروشت، بوون و نەبوونی سروشت ئادەمزاد دیاری دەکا. شیعر شەپۆلێکی نهێنیی گیانییە، کزە باییێک یا خورپەییێک لە مێشکەوە هەڵی دەقوڵێنێ و لە پێچ و پەنای دڵ و دەروون شنە دەکا؛ شیعر بینینی تایبەتیی وێنەی «بوون»ە چاوی شاعیر هەستی پێ دەکا. ئەمە رووداوە، رووداویش لە جێگە و کات پەیدا دەبێ. لە پاشانا لە جێگەو کات دەچێتە دەرێ و دەبێ بە بوونێکی هەمیشەیی (مطلق) و هەرو هەر بە کار دەهێنرێ و کۆن نابێ و لە کەڵکیش ناکەوێ. بەم پێیە شیعر «هەست»ە و «ووشە» نییە.

شیعر هەست کردن بە جوانییە، دروست کردنی جوانیش لەگەڵ پەیدا بوونی ئادەمزاد لە سەر رووی زەوی کەوتۆتە ناوەوە و بووە بە بەشێک لە بوونی گەلێ میلیۆن ساڵ ئەم دیاردەیە لە ناوەوە بووە، بێ ئەوەی ئادەمزاد رێگەییێک یا کەرەستەییێک بدۆزێتەوە بۆ تۆمار کردنی. ئەمە هەمووی ئەو دەورو سەردەمە دوور و درێژەیە، لە رۆژانی پەیدا بوونی ئادەمزادەوە تا رۆژگاری داهێنانی کەرەستەی تۆمار کردن، ئەو رۆژگارە گەورەترین جەژنی مەدەنییەتی ئادەمزاد بوو، دروشم و نیگار و شکڵی ئەندازیاری بوو بە وێنەی «دەنگی قسە»، لە پاشانا ناویان نا «تیپ»، ئەو رۆژگارە دوور و درێژە «پێش مێژوو»ی پێ دەڵێن.

بەم پێیە مێژووی داهێنانی ئادەمزاد لە هەموو سووچێکی ژیان دا دەکرێ بە دوو بەشەوە:

(١) داهێنانی پێش مێژوو.

(٢) داهێنانی پاش مێژوو.

داهێنانی پێش مێژوو

پێش مێژوو ئەو رۆژگارە دوور و درێژەیە کە ماوەییێکی یەکجار فراوان دەخایێنێ لە مێژووی پەیدا بوونی ئادەمزاد لە سەر رووی زەوی، ئەمە لەو رۆژگارەوە دەست پێ دەکا کە

ئادەمزاد خۆی لە سەر ئەم ئەستێرەیە دیوە تا ئەو سەردەمەی کەرەستەی تۆمار کردنی بیر و هەستی داهێناوە.

بە مەزەندە و تاقی کردنەوە دەتووانین هەست بە ژیانی گیانیی ئادەمزادی ئەو ڕۆژگارانە بکەین و لە سەردەمی ئێستامان دا دەری برین، چونکە هیچ هەواڵێکی ئەو دەورە تۆمار نەکراوە لەبەر نەبوونی کەرەستەی تۆمار کردن. بەم پێیە وەکو دەردەکەوێ ئادەمزاد تاقی کردنەوەییێکی یەکجار پان و بەرینی بووە، ڕاستە تەمەنی داهاتنی «وێنەی بۆ تۆمار کردن» لە پێنج هەزار ساڵ کەمتر و لە شەش هەزار ساڵ زیاتر نییە، وە ئەم ماوەیە لە ڕووی پێشکەوتنەوە شایانی ئادەمزادی بلیمەت و بە تووانایە، بەڵام دیارە ئەو سیو شەش هەزار ساڵەی کە لە ئادەمزادی نیاندرتاڵەوە دەست پێ دەکا تا سەرەتای پەیدا بوونی وێنە و بەڵگەی تۆمار کردنی «مانای شت» و «دەنگی قسە» کە لە ساڵی ٣٦٠٠ی پێش مەسیح دا هاتووە، دەڵێین ماوەی ئەو سی و شەش هەزار ساڵە سەردەمی مەشقێکی یەکجار قووڵ و بەرز و پڕ لە تاقی کردنەوەیە، بە میرات لە نەوەییێک بۆ نەوەییێکی تر ماوەتەوە بەبێ ئەوەی تۆمار بکرێ.

ئیتر زیاتر لە پێنج هەزار ساڵ پێش ئێستا کە ئادەمزاد لە پلەییێکی بەرزی زانستی دابووە، نەک بە بەڵگەی ئەو پاشماوەیەی ئەرکیۆلۆجی (آثار) بۆمانی دەگێڕێتەوە، بەڵکو بەوەی کە ئەلفو بێی داهێناوە بۆ تۆمار کردن.

بێ گومان داهێنانی ئەلفو بێ لووتکەی پێشکەوتن و گۆڕران و پەیدا بوونی مەدەنیەتی نوێ بووە.

ئەگەر بەشێکی مێشکی ئادەمزاد بیر و هۆش و عەقل بوو بێ و هەمیشە بۆ چاک کردنی باری ژیان و گوزەران بەکاری هێنابێ، بە تایبەتی دژی سروشت بۆ سوود وەرگرتن لێی، بەشەکەی تری هەست و نەست و دەروون بووە، ئەمە شاعیرێکی بەرزی لێ دروست کردووە. لەو ڕۆژەوە کە مێیینە و نێرینە بۆنی یەکترییان کردووە و هەر یەکەیان بوە بە تەواوکەری ئەویتریان، دڵداریی یەکەم دروست بووە. ئەم دڵدارییە لە ناو خۆشی و ناخۆشیی ژیان تووەاوەتەوە. ئینجا هەست کردن بە جوانیی سروشت هاتۆتە ناوەوە: شەوی تاریک و ئاسمان و ئەستێرەکانی، ڕۆژهەڵاتن و ڕۆژئاوا بوون لە لووتکەی شاخ و ئاسۆی بیابان و زەریاو ئۆقیانووسەکانەوە، مانگ و ڕۆژ، شاخ و کێو و هەردو دەشت و دەر، ئەشکەوت و دۆڵ و دارستان، جۆگەلە و زێ و ڕووبار و قەڵبەز و سولاوکە، بەفرو

باران، بروسکە و هەورەتریشقە و تۆفان و بوومەلەرزە و بورکان، ڕۆژ و مانگ گیران...
ڕەنگە شیعر لە یەکەم بینینی جوانی ئادەمزاد و گوڵ دروست بوو بێ، ئادەمزاد کە چاوی بە جووانیی ئادەمزاد (بە تایبەتی مێیینە) و گوڵ کەوتووە خورپە لە دڵی هەڵساوە و بزە لە سەر لێوی نیشتووە، ئەمە یەکەمین شیعری تۆمار نەکراو بووە، چونکە لە بنەڕەت دا شیعر هەستە پێش ئەوەی ووشە و قسە بێ.

ئەگەر ئادەمزاد هەر لەو ڕۆژەی کە هەستی کردووە و خۆی ناسیوە شاعیر نەبوو بێ، لەگەڵ سروشتی دروست بوونی ڕێک ناکەوێ، چونکە ئادەمزاد بەبێ هەست ئادەمزاد نییە هەر لەبەر ئەوەشە ئەو تاقی کردنەوە دوور و درێژە بۆتە هۆی ئەوەی تووانایێکی تەواوی هەبێ بۆ داهێنان و بەرهەمی نایابی دەوری کۆن تۆمار بکا، لە وولاتانی میزۆپۆتامیا (عیراق)، میسر، هیندستان و چین ئەدەبێکی بەرز بێنێتە کایەوە.

داهێنانی پاش مێژوو

داهێنانی پاش مێژوو کە بە ڕاستی دەتووانین ناوی بنێین «ئەدەبی ئەنتیکی» یا «ئەدەبی گێتیی کۆن» ئەو ئەدەبەیە کە تۆمار کراوە، واتە ئەو داهێنانەی لە پاش پەیدا بوونی کەرەستەی تۆمار کردن کەوتۆتە ناوەوە تا دەوروبەری بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام. ئەدەبی ئەنتیکی بە زمان و دیالێکتی جیاوازی هۆز و میللەت و نەتەوەکانی ئەو سەردەمانە پەیدابووە، هەر لە سەردەمی سەرهەڵدانی کەرەستەی تۆمارکردن لە دەوروبەری ئیسلام گەلێ زمان و دیالێکتی زمان لە ڕۆژگارێک سەردەمێکی تردا دووایییان هات و ڕێگەیان بۆ زمان و دیالێکتی زمانی تر خۆش کرد و بەرهەم بەم زمانانەش کەوتنە ناوەوە، ئەمانەش دووایییان هات و زمان و دیالێکتی زمانی تر کەوتنە ناوەوە.

ئەم بەرهەمە کۆنانە بە زمانی سەردەمی خۆیان تۆمار کران و ئێستا باویان نەماوە و بوون بە سامانی مێژوو و بە میرات بۆ خەڵکی هەموو ئەو زمان و دیالێکتانە مانەوە کە لە بنج دا لەوانەوە لە دایک بوون. ئەمە هەموو زمانە ئەنتیکە کۆنەکان دەگرێتەوە ئەوانەی لەکار کەوتن.

بێ گومان دەسکەوتی ئەدەبی کۆن بە سامانی هەموو ئادەمزاد دەژمێررێ، بە تایبەتی کتێبە ئایینییەکان بە تێکڕایی ئەوانەی بە زمانێک نووسراونەتەوە و ئێستا لەکار کەوتوون (ڤیدای سانسکریتی و ئاڤێستای زمانی ئاڤێستایی) یا ئەوانەی زمانەکانیان زیندووە و تائێستا ماونەتەوە (تەورات و ئینجیل و قورئان).

ئەوەی پێویستە لێرەدا بووترێ ئەوەیە کە قورئان دیاردەییێکی تایبەتی‌یە لە بیری ئادەمزاد دا، ئەم کتێبە لەگەڵ شیعری عەرەبی کە دووسەدساڵێک پێش ئەو پەیدا بووە، زمانی عەرەبی دەکەن بە کۆنترین زمانێکی سەر ڕووی زەوی کە بە زیندوویی مابێتەوە و گۆڕرانی بە سەرا تێپەڕی بێ و بەرزترین نموونەی قسەی جووانی پێ نووسرابێتەوە.

بیر کردنەوە و دۆزینەوەی ڕاستی و داهێنانی هونەری و ئەدەبی یەکێکە لە نزیکترین خاسیەتێکی کە هەموو ئادەمزاد وەکو دیاردەییێکی وەک یەکی دەخاتە ڕوو. بەم جۆرە داهێنانی شاعیر لە هەموو جێگە و دەور و ڕۆژگارێک دا ڕاستە داهێنانێکە بۆ ئەو نەتەوەیەی کە بە زمانەکەی نووسراوەتەوە، بەڵام هەر لەو کاتە دا بۆ هەموو مرۆڤایەتی‌یە. بە تایبەتی بەرهەمی ئەدەبی کۆن ئەوانەی زمانەکەیان نەماوون، بێ گومان دەبن بە سامانی ئەو زمانە تازانەی لە زمانە کۆنەکان دا لە دایک بوون.

ئەدەبی پاش مێژوو دەکەین بە دوو بەشەوە:

(١) ئەدەبی ئەرکیۆلۆجی

(٢) ئەدەبی تۆمار کراو بە تیپەکانی ئەلفو بێ.

(١) ئەدەبی ئەرکیۆلۆجی

ئەدەبی ئەرکیۆلۆجی ئەو ئەدەبەیە کە بە وێنە و ڕەمز و نەقش و دروشم تۆمار کراوە، وەکو نووسینە هەرە کۆنەکانی سۆمەری و ئێلامی و خەتی بزماری بابلی و ئاشووری و هیروگلیفی میسر و دروشمەکانی زمانی چینی و تیپەکانی سانسکریتی...

بێ گومان گەورەترین داهێنانی ئادەمزاد دۆزینەوەی وێنە (شکل) بوو بۆ تۆمار کردنی شت، ئەمە پێش مێژووی لە پاش مێژوو جیا کردەوە.

کۆنترین تۆمار یا نووسینی هیروگلیفی لە وڵاتی سۆمەرەوە ماوەتەوە، ئەم نووسینە بریتی‌یە لە وێنە، وەکو وێنەی باڵندە مانای باڵندە دەگەیێنێ، وێنەی ئادەمزاد مانای ئادەمزاد دەنوێنێ، دیارە ئەم کردەوەیە ئەگەر چی بۆ مەبەسێکی دیاری کراو بوو بەڵام بەهۆی گڵی برژاوەوە بۆ دووا ڕۆژ پارێزرا، بەم جۆرە بوو بە دەست ڕەنگینی‌یێک هاوشانی نەقش و وێنە و نیگاری سەر گڵی برژاو بوو.

لە دەوروبەری ٣٦٠٠ ساڵ پێش مەسیح، لە خاکی وڵاتانی سۆمەر و ئێلام و میسر لە ئەنجامی گۆڕرانی هەموو ئەو نەقشانەی بۆ مەبەسی مانا بەکار هێنرا بوون کۆمەڵێک وێنە

کەوتە ناوەوە، ئەمە ڕەنگدانەوەی ئەو بیر و ڕایانە بوو کە لە مێشکی ئادەمزادی ئەو سەردەمە بوون، ئەم کۆمەڵە وێنانەیان ناونا «نووسینی هیروگلیفی» ئەمە لە وولاتی میسر لە ساڵی ۳۰۰۰ی پێش مەسیح کەوتە پۆپە و ئەوپەڕی پێشکەوتن. گەلێ پاشماوەی هونەر و ئەدەبی هەموو گێتیی پێ نووسراوەتەوە.

١- ئەدەبی سۆمەری

کۆنترین شیعرێک کە مێژوو ئاگاداری بێ، ئەو شیعرەیە کە نزیکەی ۲۹۰۰ ساڵ پێش مەسیح شاعیری سۆمەری «دینجیری دامو» بۆ «ئینتیهاب»ی خواژنی لیگش دەلاوێنێتەوە و دەڵێ:

داخی گران! گیانم دەتوێتەوە لە حەژمەت شار و گەنجینەکان.
داخی گران! گیانم دەتوێتەوە لە حەژمەت شارەکەم جەرسو
(لیگش) و گەنجینەکان
منداڵان لە جەرسوی پیرۆز لە ژیانی هەژاری دان
داگیرکەر گەیشتە ئارامگای هەرە مەزن
قەرالیچە گەورەکەی لە پەرستگایەوە دەرهێنا
ئەی گەورە ژنی شاری وەک بیابان و پڕ ترس
کەی دەگەڕێتەوە!

ئاهێکی بە کوڵ لە دەروونێکی بێ گەرد و پاکەوە هەڵقوڵاوە، شاعیر چاوەڕووانی بەختیاریی لە دەست چوو دەکا. لە پاش هەموو رووخانێک بنیاد نانێک هەیە، شاعیر بە تەمای گەڕانەوەی خوا ژنە، بەڵام نازانێ کەی دەگەڕێتەوە!

ئێپۆسی گلگامیش

هەندێ تاتە بەردی ئەرکیۆلۆجی کەوتۆتە ناوەوە سەردەمی پەیدا بوونیان دەگەڕێتەوە بۆ ۲۵۰۰ ساڵ پێش مەسیح. کۆمەڵێک ئێپۆس (مەلحەمە) و ئەفسانە لە بابەت کار و کردەوەی شاهە کۆنەکان و قسەی نەستەق و نوێژ و سکاڵا و پاڕانەوەی ئایینییان لە سەر تۆمار کراوە. ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە خاوەنی ئەم بەرهەمانە نەناسراوون. یەکێ لە بەرهەمە ئەدەبییە هەرە گرنگەکانی ئادەمزادی کۆن ئێپۆسی «گلگامیش»ە. ئەم ئێپۆسە باس لە بەسەر هاتی قارەمانی سۆمەری گلگامیش و هاوڕێی ئەنکیدو Enkidu دەکا. تەواوی تێکستی تۆمار کراوی ئەم ئێپۆسە لە سەر تاتە بەرد لە نامەخانەی ئاشوور

بانیپال (٦٦٨ - ٦٢٧ پێش مەسیح) لە نینەوا دۆزراوەتەوە. تێکستی گلگامیش بریتی‌یە لە دووازدە پارچە، هەر پارچەی ٣٠٠ دێڕە شیعرە و لە سەر تاتە بەردێک تۆمار کراوە.

گلگامیش ئێپۆسیکی لیریکی (گۆرانی، سروود)یە، چیرۆکێکی شیعری‌یە لە گرێ‌یێکی گەورەی ژیانی ئادەمزاد دەدوێ. شاکارێکی بێ هاوتایە، کارێکی دراماتێکی گەورەی کردۆتە سەر ئادەمزاد، لە ٢٥٠٠ ساڵ پێش مەسیحەوە پشتا و پشت وەکو پەندی دانایی خەڵکی گێڕاویانەتەوە.

تێکستە یەکەم و ڕەسەنەکانی بە زمانی سۆمەری لە ناوچوون، بەڵام گێڕانەوەی سەر زار و گۆڕینیان بۆ زمانێکی وەکو بابلی ئێپۆسەکەیان پاراست. چیرۆکی تۆفانی نووح سەرچاوەیێکی بنچینەیی بووە بۆ ئەم کارە. لە پاشانا گلگامیش خۆی بوو بە یەکەمین و کۆنترین سەرچاوەی تۆمار کراوی ڕووداوی تۆفانی نووح، وەکو دەردەکەوێ پێش هەموو کتێبە ئایینی‌یە ئاسمانی‌یەکانیشە.

ئادەمزاد لە کۆنەوە و تائێستاش هەموو دەم بیر لە مردن دەکاتەوە و لێی دەترسێ. ئەمە بیروڕاو خەیاڵێکی هەمیشەیی‌یە بەرۆکی بەرنادا. دیارە «ترسان لە مردن» ئادەمزاد ڕادەکێشێ بۆ ئەوەی بیر لە نەمری و زیندوویی و ژیانی جاویدانی بکاتەوە، گلگامیش قارەمانی ئێپۆسەکە هەمیشە تووشی مردووان دێ. نزیکترین هاورێ و یاریدەدەری ئەنکیدۆ لە پێش چاوی کۆچی دوایی دەکا. لەبەر ئەوە بڕیار دەدا کە بە شوێن ڕووەکی نەمری بگەڕێ بۆ ئەوەی بگاتە نهێنی‌یەکانی لە ناوچوون.

قارەمانی ئێپۆسەکە گلگامیشە، ئەفسانە ئەوە دەگێڕێتەوە کە شای ئورۆک بووە لە وڵاتی میزۆپۆتامیا (عیراق)، فەرمانڕەوایێکی بە زەبر و زۆردار بووە، حەزی بەوە کردووە مێرد منداڵان بۆ جەنگ ڕەوانە بکا و کیژۆڵان بۆ کۆڕی ڕابواردن بانگ بکا. خەڵکی لە خوداکانیان دەپاڕێنەوە کە ڕزگاریان بکەن. خودایان بە دەنگیانەوە دێن و کەسێکی وەکو ئەنکیدۆ دروست دەکەن. ئەمە کابرایێکی بەهێز و توانا و بێ ئامان بوو، لەگەڵ ئاژەڵ و دڕندە لە چۆڵ و بیابانان دا دەژیا. ئەنکیدۆ دێتە شار بۆ زانینی هەواڵی شای زۆردار. شار کارێکی گەورەی لێ دەکا، خوو و ڕەووشتی دەگۆڕێ، سۆز و نەرمی و نیانی دەچێتە ناو دڵیەوە و لە باتی ئەوەی گلگامیش لە ناو ببا دەبێ بە هاورێی. گەلێ کار و کردەوە پێکەوە دەگەیێننە ئەنجام، بەشداریی جەنگ و شەڕ و شۆڕەکانی گلگامیش

دەکا، پێکەوە دێوی هومبابا پاسەوانی دارستان لە ناو دەبەن. کە گلگامیش بە سەرکەوتوویی دەگەڕێتەوە ئۆرۆک دەکەوێتە بەربەرەکانیی خودا ژنی شار ئەشتار. خوداکان گاجووتێکی ئاسمانی دەنێرن بۆ تۆڵە سەندن لە شاو شارەکەی. گاجووت باغ و باغات تەخت دەکا، ئاوی زێ دەخوواتەوە، خەریک دەبێ شاری ئورۆک بە تەواوی وێران بکا، بەڵام گلگامیش لەگەڵ ئەنکیدۆی هاوڕێی پاش زۆرانبازییێکی قارەمانانە دەتوانن گاجووت بکوژن، لەمەدا نەوەکو تەنیا بە سەر گاجووت دا زاڵ دەبن، بەڵکو ئەشتاریش دەبەزێنن. بەڵام ئەنکیدۆ کۆچی دوایی دەکا، چونکە ژیانی شاری پێ خۆش نەبووە. ئیتر گلگامیش دەکەوێتە سەر هەوەسی ئەوەی ڕێگەییێک بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی ژیان هەمیشەیی و نەمر بێ. لە پاش هەوڵ و تەقەلاییێکی زۆر «ڕووەکی نەمری» دەدۆزێتەوە. لە ڕێگەی گەڕانەوەی دا بۆ شار، تووشی جۆگەلەییێک دەبێ و لادەدا، خۆی دەخاتە ئاوەوە بۆ پاک کردنەوەی لەشی و ڕووەکەکە لە قەراغ جۆگەلەکە دادەنێ. لە پڕ مارێک پەیدا دەبێ، ڕووەک دەفڕێنێ و لە چاو وون دەبێ، ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی گلگامیش و هەموو ئادەمزادی سەر ڕووی زەوی لە نەمری بێ بەش بن.

ئەم ئێپۆسە ئەوە دەردەخا کە ئادەمزاد ئەوەندە بەهێزە هەموو کارێکی بۆ هەڵدەسووڕێ، دەتوانێ بەسەر هەموو هێزێک دا زاڵ بێ، تا دەگاتە ئەوەی یەخەی خوداکانیش بگرێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا دەبێ لە دوایی دا هەر خوداکان سەرکەوتوو بن.

٢- ئەدەبی میسری

ئەدەبی میسری کۆن (بە زمان قیبتی و بە ناوەرۆک فیرعەونی) لە پاش ئەدەبی سۆمەری یەکێکە لە ئەدەبە دەوڵەمەندەکانی گێتیی کۆن، بەوەی بابەت و هونەرەکانی ئەدەبیان ڕەنگاوڕەنگە. کۆنترین تێکستێکی شیعری ئەدەبی میسری کۆن ئەوەیە کە لە سەر تاتە بەردێک هەڵکەندراوە و لە مۆزەی لایدن پارێزراوە. سەردەمی هۆنینەوەی دەگەڕێتەوە ٢٢٠٠ ساڵ پێش مەسیح.

شاعیری خاوەنی ئەم پارچە شیعرە ئەوە دەردەبڕێ کە لە سەر ئادەمزاد پێویستە خۆشی لە ژیانی سەر ڕووی زەوی وەربگرێ.

جگە لەمە ئەمنحۆتبی چوارەم (١٣٨٠ پێش مەسیح) کە بە ناوی ئیخناتۆن ناسرا بوو، شاعیر بووە، هەندێ پارچە شیعری لە پێدا هەڵدانی (مەدح) ئەتۆنی خودا داناوە، ئەم شیعرانە بە جوانترین بەرهەمێک دادەنرێن کە لە ئەدەبی میسری کۆن مابێتەوە.

ئەوەی لە هەمووشیان زیاتر ئەدەبی میسری کۆنی پێ بەناوبانگ بووە «کتێبی مردووان»ە، ئەمە بریتی‌یە لە تەلیسم و ڕەمز و نیشانەی جادووگەریی ئایینی، لە گۆڕی هەندێ لە گەورە پیاوانی بنەماڵەی هەژدەمینی فەرمانڕەوایی فیرعەونەکان دۆزراوەتەوە.

(٢) ئەدەبی تۆمار کراو بەتیپەکانی ئەلفو بێ

بەلای کەمەوە هەزارساڵێک پێش مەسیح ئەدەبێکی بەرز خۆی نواند و بە ئەلفو بێ‌یێکی ڕێکوپێک تۆمار کرا، ئەمە بریتی بوو لە ئەلفو بێ‌ی ئارامی و عیبری و گریکی و لاتینی و ئاڤێستایی و سانسکریتی و هی تریش. دەتووانین ئەم ئەدەبە لە دوو شێوە، یا لە دوو سەرچاوەی جیاواز دا بەدی بکەین:

(١) ئەدەبی هونەری سەربەخۆ.

(٢) ئەدەبی هونەری لە کتێبەکانی ئایینی دا.

(١) ئەدەبی هونەری سەربەخۆ

لە هەزار ساڵەی پێش مەسیح بزووتنەوە و جموجۆڵی ئادەمزاد لە ڕووی ئەدەبی و هونەری‌یەوە خاکەکانی باکووری زەریای ناوەڕاست و هیندستان و چینی گرتبووەوە، ئەم ڕۆژگارە لەلایەن شیعر و ئەدەبیاتەوە بەرهەمێکی یەکجار بەرزمان بۆ دەور دەکاتەوە، لە دووا ڕۆژ دا کاری کردە سەر هەموو ئەو ئەدەبە تازانەی کە لە ئەنجامی دروست بوونی نەتەوەکانی سەر ڕووی زەوی‌ی ئەمڕۆ پەیدا بوون.

أ- ئەدەبی گریکی

بەرزترین نموونەی ئەدەبی هونەری تاقی کردنەوەکانی گریک و ڕۆمانەکان بوو، ئەم ئەدەبە نەوەکو تەنیا بوو بە دایکی ئەدەبی نەتەوەکانی ئەورووپا کە لە سەدەکانی ناوەڕاست دا بە تەواوی دروست بوون لە پاش خەملانی زمانە نەتەوەیی‌یەکانیان، بەڵکو کارێکی گەورەی کردە سەر ئەدەبی نەتەوەکانی هەموو گێتی.

ئەوەی شایانی باسە و دەبێ بووترێ ئەوەیە ئەم ئەدەبە بەرزە بە زمانی گریکی دەستی پێ کرد، گەنجینەیێکی بێ هاوتای لە ئەدەبی داهێنان خستە ژێر دەستی ئادەمزاد. لە پاش پێنج سەدە، لەبەر گەلێ هۆی کۆمەلایەتی - سیاسی (سۆسیۆپۆلیتیک) لە ناو منداڵدانی ئەدەبی گریکی‌یەوە ئەدەبی لاتینی (ڕۆمانی) بە زمانی لاتینی لە دایک بوو. لە پاش

ئەمە هەر دوو ئەدەب پێکەوە بەردەوام بوون، گریکی‌یەکە بەرەو کزی و لاتینی‌یەکە بەرەو گۆڕران و پەرەسەندن دەڕۆیشتن.

١- ئیلیادە = Iliade - ئۆدیسە = Odysse

ئێپۆسی ئیلیادە لە گەورەترین شاکاری ئەدەبی هونەری گێتی دەژمێررێ، وە یەکەمین بەرهەمی ئەدەبی بەرزی گریکی کۆنە، لە سەدەی نۆیەمی پێش مەسیح لە سالّی (٨٥٠) لەلایەن هۆمیرۆسەوە دانراوە و کۆکراوەتەوە و ڕێک خراوە. ئەم ئێپۆسە بریتی‌یە لە ٢٤ سروود و شازدە هەزار دێڕە شیعر. بەشێ لە ڕووداوەکانی جەنگی تەروادە دەگێڕێتەوە کە لە نێوان گریک و تەروادی‌یەکانا ڕووی دا. تەروادە شارێکی کۆن بوو لە ڕۆژئاوای ئاسیای بچووک. ئەفسانە (میتیۆلۆجیا)ی گریکی دەڵێ گریکەکان دە ساڵ ئابلۆقەیان دا (١١٩٣ - ١١٨٤ پێش مەسیح).

ئیلیادە ئەوە دەگێڕێتەوە لەو کاتەی کە ئەشیل لەگەڵ ئاگامەمنوون تێک دەچێ دەگەڕێتەوە بارەگای خۆی و بڕیار دەدا کە بچێتەوە مەیدانی جەنگ بۆ تۆڵە سەندنەوەی هاوڕێی خۆی بترۆکل کە هیکتۆر کوشت بووی. لە پاش زاڵ بوونی ئەشیل بە سەر هیکتۆر و کوشتنی لاشەی ڕادەکێشێ و بە دەوری گۆڕی هاوڕێی‌دا دەگێڕێ، لە پاشانا لاشەکە دەباتەوە بۆ باوکی هیکتۆر کە بریامی ناو بوو.

جگە لەمە هۆمیرۆس ئێپۆسێکی تریشی داناوە بە ناوی ئۆدیسە، لە سەرەتای سەدەی حەوتەمی پێش مەسیح ڕێکی خستووە، لە ٢٤ سروود پێک هاتووە، هەر سروودێکی بریتی‌یە لە ٣٣٠ تا ٦٠٠ دێڕە شیعر. سۆزی مرۆڤایەتی قارەمانەکانی ئۆدیسە دەبزوێنێ، زمانی بەرزە، ڕەنگدانەوەی پێشکەوتن و کۆمەڵێکی شارستانی‌یە.

٢- بەرهەمە گرنگەکانی ئەدەبی گریک

١

لە سەرەتای سەدەی هەشتەم (پێش مەسیح) شاعیرێکی گەورەی گریکی هێسیۆدۆس Hesiodos خەریکی شیعری پەروەردە و فێرکردن (دیداکتیکی) بوو. ئەم شاعیرە دەیویست لە تەلی خەیاڵ و سۆز و دەروونی ئادەمزاد بدا بۆ مەبەسی هاندانی بۆ کار، چونکە کار مایەی ژیانە بۆ ئادەمزاد خۆی و بەشدار بوونە لە شارستانیەتی مرۆڤایەتی. کۆمەڵێک لەم بابەتە شیعرانەی لە پاش خۆی بەجێ هێشت بە ناوی «کار و ڕۆژگار»ەوە پارێزرا.

٢

لە چارەکی دووایی سەدەی شەشەم - نیوەی یەکەمی سەدەی پێنجەم شاعیرێکی گەورەی تری گریک کەوتبووە جموجۆڵی هونەری و ئەدەبی‌یەوە، ئەمە ئیسخولۆس Aiskhulos (٥٢٥ - ٤٥٦ پێش مەسیح)ی شاعیری دراماتوورگ بوو، یەکێکە لە سێ شاعیرە گەورەکەی شانۆی گریکی. هەموو ژیانی بۆ چیرۆکی شانۆیی تەرخان کرد بوو، بە هۆی هەست و خەیاڵی قووڵ و سۆزی مرۆڤایەتی، بەهێزترین و جووانترین چیرۆکی تراجیدی شانۆیی نووسی‌یەوە، هەر لەبەر ئەوەش بوو بە باوکی هونەری شانۆ ناوبانگی دەرکرد.

٣

بە هۆی ئەوەی شیعر خەریکی هەموو لایەنێکی ژیان بوو و ڕەنگدانەوەی ڕووداوەکانی ژیان بە شێوەی هونەری جیاواز دەخرانە ڕوو، لەبەر ئەوەیە دەبینین لە سەدەی پێنجەمی پێش مەسیح شاعیری گریکی (ئاتینی) کراتینۆس Kratinosی هونەری کۆمیدی‌یەوە گەلێ بەرهەمی بەرز دێنێتە ناوەوە و بە دامەزرێنەری شانۆی کۆمیدی دەژمێررێ.

٤

لە سەدەی پێنجەمی پێش مەسیح (٤١٠) شاعیرێکی تری گریکی نۆنۆس Nonnos کە لە میسر لە دایک بووە، گەورەترین کارێکی ئەدەبی هونەری هێناوەتە ناوەوە بە ناوی پۆیێم (چیرۆکی شیعری) «دیۆنیزیاک»ەوە، ئەمە بریتی‌یە لە دەور کردنەوەی مەشقێکی قووڵ و گرنگ لە میتیۆلۆجیای گریکی کۆن، هەر لەبەر ئەوەشە لە پاشانا ئەم کارە هونەری‌یە خۆی بوو بە سەرچاوەیێکی بنچینەیی بۆ گێتی‌ی میتیۆلۆجیا.

٥

ئوریپیدێس Euripides (دەوروبەری ٤٨٠ - ٤٠٦ پێش مەسیح) یەکێکە لە سێ شاعیرە گەورەکەی شانۆی گریکی، نزیکەی سەد چیرۆکی تراجیدی شانۆیی داناوە، بە ناوبانگترینیان: «ئەندرۆماک»، «تەروادیەتی»، «فینیقیەتی»، «ئەلێکترا»، «ئیڤگینیا»و هی‌تر. گەورەترین ئەدگاری ئەم شاعیرە ئەوەیە کە لە دەربڕینی هەستی سایکۆلۆجی ناوەوەی ئادەمزاد سەرکەوتوو بووە.

٦

شاعیری ناوداری گریک سۆفۆکلێس Sophokles (٤٩٦ - ٤٠٥ پێش مەسیح) سەرۆکی سێ کوچکەی شیعری شانۆی گریکی‌یە، شیعری لیریکی و شیعری شانۆگەری زۆرە، دەڵێن ژمارەی گەیشتۆتە ١٣٠ شانۆگەری، بەڵام تەنیا حەوت تراجیدیای گەیشتۆتە

ئێمە، لەمانە شانۆگەری «ئەنتیگۆنە» و «ئۆدیبی شاهنشا» لە شاکارە کلاسیکی‌یەکانی ئەدەبی گێتی‌ی دەژمێررێن.

٧

شاعیری گاڵتە و گەپ و پێکەنین ئەریستۆفانێس Aristophanes گەورەترین شاعیری کۆمیدی گریک بوو لە ئاتینا، کۆمەڵێک شانۆگەری کۆمیدی داناوە، بەشێکی کەمی گەیشتۆتە ئێمە، لەمانە: «هەور»، «زەردەواڵە»، «چۆلەکە»، «بۆق».

٨

لە سەدەی پێنجەم و چوارەمی پێش مەسیح فیلۆکسینۆس Philoxenos (٤٣٥ - ٣٨٠)ی شاعیری دەربار لە کۆشک و سەرای دیۆنیسیۆسی گەورەی خوێن ڕێژ دەژیا. ئەم شاعیرە داهێنەری بابەتی پێدا هەڵدان (مەدح) بوو لە ئەدەبی گریکی‌ی کۆن.

٩

لە سەدەی چوارەمی پێش مەسیح (دەوروبەری ٣١٠) تیۆکریتۆس Theokritos لە سقلیە دەژیا، بەرزترین بابەتی شیعری هێنایە ناو ئەدەبی گریکی‌یەوە. ئەم هونەرە «ئیدیلا»یان پێ دەووت، ئەمە هونەرێکە ناوەرۆکی لە دڵداریی دەشت و دەر و گوند و دێهات وەردەگرێ، واتە دڵداریی پاکی دوور لە شار و شارستانی.

١٠

لە سەدەی سێیەم بەم لاوە ئەدەبی گریکی کەوتە لێژی‌یەوە، ناڵێین لە ناو چوو بەڵام گەلێ کز بوو، بۆیە سەدەکانی داهاتوو شاعیرێکی گەورەی وا دەور ناکاتەوە کە ناوی لاپەڕەیێکی زۆر داگیر بکا لە ناو مێژووی ئەدەب دا، تەنیا میلیاگرۆس Meleagros (دەوروبەری ١٤٠ - ٦٠ پێش مەسیح) نەبێ، ئەم شاعیرە گریکی‌یە لە ڕۆژهەڵاتی زەریای سپی‌ی ناوەڕاست لە نزیک ڕووباری ئەردەن و شاری سوور (صور) ژیاوە، کۆمەڵێک شیعری داناوە و بە ناوی «دیوانی ئیکلیل» تۆماری کردووە.

ب - ئەدەبی لاتینی (ڕۆمانی)

لەگەڵ کز بوونی ئەدەبی گریکی و ڕۆیشتنی بەرەو ئاوا بوون، ئەدەبی لاتینی کەوتە پەرەسەندن و بوو بە بەردەوامی ئەدەبی گریکی. کۆنترین شیعری ڕۆمانی بە زمانی لاتینی دەگەڕێتەوە سەدەی دووەمی پێش مەسیح، بەم پێیە داهێنانی ئەدەبی لاتینی لە نیوەی

یەکەمی سەدەی دووەمی پێش مەسیح دەست پێ دەکا.

١

کۆنترین شاعیری لاتین ئینیوس Ennius ە (دەوروبەری ١٦٩ پێش مەسیح). دیارترین کاری ئەدەبی ئەم شاعیرە بە ناوی «ساڵنامە»یە، ئەمە بریتی‌یە لە مێژووی شاری ڕۆما لە ڕۆژی بنیادنانیەوە تا دەوروبەری ژیانی شاعیر. ئینیوس ڕووداوەکانی ئەم مێژووە بە شیعر دەگێڕێتەوە.

٢

شاعیرێکی تری لاتین تیرینتیوس Terentius (دەوروبەری ١٩٠ - ١٥٩ پێش مەسیح) لە قرتاجە ژیاوە. لە وەسفی خوو و ڕەووشتی ئادەمزاد سەرکەوتوو بووە، شیعری تەنیا بۆ ئەم مەبەستە بەکار هێناوە، دەورێکی باڵای بووە لە گۆڕران و پەرەسەندنی هونەری شانۆگەری.

٣

هەر لە سەدەی دووەمی پێش مەسیح جوڤێنال Juvenal (دەوروبەری ١٤٠ پێش مەسیح) خەریکی چارەسەر کردنی ناگزووری کۆمەڵایەتی و خوو و ڕەووشتی خراپی ئادەمزادی سەردەمی خۆی بوو. بۆ ئەم مەبەستە هونەری جنێو (هەجوو)ی بەکار دەهێنا، واتە بە جنێو تیماری ئەو دەردە کۆمەڵایەتی‌یانەی دەکرد.

٤

سەدەی یەکەمی پێش زایین پۆپەی گۆڕرانی ئەدەبی ڕۆمانی کۆن بوو بە زمانی لاتینی. ئەم سەدەیە گەورەترین شاعیرانی زمانی لاتینی دەور دەکاتەوە. لە سەرووی ئەمانەوە، یاخود گەورەترین شاعیر لە سەرانسەری مێژووی ئەدەبی لاتینی ڤیرجیلیوس Virgilius بوو، (لە پاشانا باسی لێوە دەکرێ).

٥

شاعیری ڕۆمانی لوکرێتوس Lucretus (دەوروبەری ٩٨ - ٥٥ پێش مەسیح) کە لە ڕۆما لە دایک بووە و هەر لەوێش ژیاوە، خاوەنی ئێپۆسی «سروشت»ە، لەم ئێپۆسەدا هەوڵ دەدا فەلسەفەی ئەبیکۆرس (ئەبیقۆر) پیشان بدا و خۆی دەکاتە لایەنگری و ئەوە

دەردەبڕی کـە خـۆشی و لەزەت مـەبەسـە بنچـینەیی‌یەکـانی بوونی ئادەمـزادە لە سـەر ڕووی زەوی.

٦

پەخشـانی هونەری لەم ڕۆژگارانـە دا گەلێ پێش کـەوت بوو، ئەم جۆرە پەخشـانە بە زۆری بۆ نووسینەوەی مێژوو بەکار دەهێنرا، یەکێ لە مێژوونووسە گەورەکانی ڕۆمـان سالوستوس Sallustus (٨٦ - ٣٥ پێش مـەسـیح) دوو بەرهەمی بەرزی بەجێ هێشـتـووە، یەکـەمـیـان «ژیانی یوگورتا» و دووەمـیـان «پیلانی کاتیلینا»، لەم نووسـینانە دا بەرهەمێکی پتەو و ڕوون دەخـاتـە بەردەست، لە یەکـەمـیـانا بە سـەر هاتی یوگـورتای شـاهنشـای نەومـیـدیا دەگێڕێتەوە، ئەمە بەرهەڵستی ڕۆمانەکانی کرد، بەڵام سەرنەکەوت، ماریۆس بە دیل گرتی و لەگەڵ خۆی بردی‌یەوە ڕۆمـا و هەر لەوێش مـرد. یوگورتا Jugurtha (دەوروبەری ١٦٠ - ١٠٤ پێش مەسیح) شاهنشای نەومیدیا بوو؛ نەومیدیا هەرێمێکی فراوان بوو لە نێوان قرتاج (توونس) و مەراکیش (مەغریب) واتە (جەزائیری ئێستا)، ڕۆمانەکان کرد بوویانە ناوچەیێکی سوپایی سەر بە ئیمپراتۆریەتی خۆیان.

لە دووەمـیـانا بە سـەر هاتی کـاتیـلینا (١٠٩ - ٦٢ پێش مـەسـیـح) دەگێـڕێتـەوە، ئەمـە گەورە و خانەدانێکی ڕۆمانی بوو، لە دژی ئەنجومەنی سینات بوو، لە پاش ئەوەی مەسەلە لەلای قونسوڵ ئاشکرا بوو، بەربەرەکانی کراو لە شەڕدا کوژرا.

٧

گـەورەترین شـاعـیـری مـێژووی ئـەدەبی لاتینی ڤـیـرجـیلیـوس (٧١ - ١٩ پێش مـەسـیح) بوو، ئـەمــە دیارترین شــاعــیــری ڕۆمــا بـوو. هەر لەبەر ئەوەی نەتەوەی گـریـکی گــەورە «ئیلیـادە»ی هەبوو، بەلای ئەوەوە دەبوو ڕۆمـاش شـاکـارێکی ئەدەبی گـەورەی وەکـو ئەوی هەبێ، بۆ ئەمە ئێپۆسی «ئینیادە»ی لە ساڵی ٢٩ پێش مەسیح دانا لە ١٢ سروود تێیدا لاسایی «ئیلیادە»ی هۆمیرۆسی کردۆتەوە، بەڵام بە زمانی لاتینی. هۆمیرۆس لەو جێیەی «ئیلیـادە» تەواو دەکا ئەو لەوێوە دەست پێ دەکا، بە خەیاڵی فراوان و مۆسیقـای نەرم و ووشـەی شـاعـیـری «ئینیـادە» دەگـەیەنێتـە پلەی «ئیلیـادە». قـارەمـانی «ئینیـادە» ناوی «ئیناس» و خـەڵکی تـەرواده بوو، لە پاش وێران کـردنی تەروادە لەوێ ڕادەکـا، مـاوەیێک لە قرتاجە دەمێنێتەوە لای دیدون شاژنی ئەو ناوچەیە. ژنە حەزی لێ دەکا، ئیتر لەوێوە بە دزی‌یەوە بۆی دەردەچێ و ڕوو دەکـاتە خـاکی ئیـتـالیـای ئێـسـتـا و لە ناوچەی لاتیـوم نیشتەجێ دەبێ، لە پاشانا نەوەکانی شاری ڕۆمای لێ دروست دەکەن.

ڤیرجیلیوس جگە لەمە شیعرێکی زۆری هەیە لە بابەت «کاری کشتوکاڵی وپەروەردەی مەڕو ماڵات»ەوە.

٨

شاعیری گەورەی ڕۆمانی هۆراسیوس Horasius (٦٥ - ٨ پێش مەسیح) جگە لە شاعیریەتی ڕەخنەگرێکی گەورەش بوو، کتێبی «هونەری شیعر» «شیعریەتی یا شیعرایەتی» تا ئێستاش لە سەرچاوە بنچینیەیە کلاسیکیەکانی گریک و ڕۆمان دەژمێررێ لە ڕەخنەی ئەدەبی دا. لە تەک ئەمەدا کۆمەڵێک شیعریشی هەیە، بە تایبەتی ئەو بەشە شیعرانەی کە ناوی ناوون «جنێو» و «نامە».

٩

هەر لەو سەردەمەدا ئۆڤیدیوس Ovidius (٤٣ پێش مەسیح - ١٨ پاش مەسیح)ی شاعیری گەورەی زمانی لاتینی لاپەڕەی دووایی ئەم بلیمەتیە بوو. ئەم شاعیرە پڕ زەوق و ئادەمزاد پەرستە گۆرانیی بۆ دڵداری و پێشکەوتن دەووت، عەودالی جووانیی سەر رووی زەوی بوو، بۆیە هەندێ جار بۆنی لەش و لاری جووان لە شیعرەکانی دەهات، دڵبەری شاعیر پەیکەرێکی جووانی بینراو بوو.

بەم جۆرە لاپەڕەی مێژووی ئەدەبی ڕۆمانی بە زمانی لاتینی هەڵدرایەوە، بە تایبەتی دووا سەدەی کە ڤیرجیلیوس تێیدا ژیا بوو، واتە سەدەی زێڕینی ئەو ئەدەبە کە لەگەڵ کز بوونی بت پەرستی و کۆن بوونی جوولەکەیی و پەیدا بوونی ئایینی گاووری ئەویش کەوتە لێژیەوە و ئەدەبی گێتیی کۆنی ئەم ناوچەیە کۆتایی هات.

ج – ئەدەبی هیندی

ئەدەبی هیندی وەکو زۆربەی ئەدەبە کۆنەکان بە تێکستی ئایینی و هەموو ڕووداوێکی کە پێوەندی بە ئایینەوە هەیە دەستی پێ کردووە.

بەشی زۆری ئەم تێکستانە بە ئەزبەر و لە سەر زار لە نەوەیێکەوە بۆ نەوەیێکی تر دەمایەوە. لە ڕێگە دەسکارییێکی زۆر دەکران و ناوی خاوەنەکانیشیان وون دەکرد. بە گشتی ئەدەبی هیندی لە دوو هەزار ساڵ پێش مەسیحەوە دەستی پێ کردووە تا سەدەی پێنجەمی پێش مەسیح شێوە و ئەدگاری دووایی خۆی وەرگرتووە، هەموو ئەم ئەدەبەش بە زمانی سانسکریتی بووە کە ئێستا نەماوە و لە ناو چووە.

ئەدەبی هیندی دوو ئێپۆسی گەورەمان بۆ دەور دەکاتەوە:

١- مەهابهاراتا Maha - bharata

مەهابهاراتا بە مانای «جەنگی بهاراتای گەورە» هاتووە، بهاراتا بنەماڵەی فەرمانڕەوای هیندستان بوو، ئەمە یادگارێکی هەرە گەورە و بە ناوبانگی ئەدەبی هیندۆسەکانە، هەروەها یەکێکە لە داهێنانەکانی ئەدەبی گیتی، لە ١٨ کتێب پێک هاتووە، دانەری تاقە کەسێک نییە و لە رۆژگارێکی دیاری کراویش دانەنراوە، بەڵکو گەلێ کەس لە نەوە جیاکانی هیندستان بەشدارییان تێدا کردووە، بە زمانی سانسکریتی نووسراوەتەوە، زانیارییێکی زۆری تێدایە لە بابەت جەنگ و شەڕ و شۆڕەکانی کوڕ و باندو، هەروەها کردەوەکانی کریشنای خودای هیندوسەکان، جگە لەمە مێژووی هیندستانی کۆن و دەستوور و یاسا و خوو و رەووشت و ئەفسانەی ناو کۆمەڵ دەور دەکاتەوە.لە سەدەکانی شەشەمی-پێنجەمی پێش مەسیح تەواو بووە و تا ئێستا ماوەتەوە.

٢ - رامایانا Ramayana

رامایانا بە مانای «قارەمانیەتی راما» هاتووە، راما خودای هیندۆسەکانە، لە ئاسمان هاتۆتە خووارەوە و چۆتە ناو لەشی ڤیشنۆ لە سەر زەوی (دۆنا دۆن = تناسخ الارواح)، بە زمانی سانسکریتی رێک خراوە. مێژووی دانانی بە تەواوی نازانرێ، بەڵام لە سەدەی پێنجەمی پێش مەسیح شاعیری هیندی ڤالمیکی هەموو تێکستە کۆنەکانی کۆکردەوە و لێکی دانەوە و رێکی خستنەوە و شتی تریشی خستە سەریان، بەم جۆرە چووارده هەزار پارچەی لێ دروست بوو و بە سەر حەوت بەشدا دابەش کرا. ئەم ئێپۆسە بە سەر هاتی چووار برای قارەمان دەگێڕێتەوە لە خەباتیان دا لە دژی خودای خراپە و تاریکی، لە ئەنجام دا سەر دەکەوون، یەکسانی و ئاسایش لە ناو کۆمەڵ دا بڵاو دەکەنەوە ئەم رووداوانە لەگەڵ ئامۆژگاری و قسەی نەستەق و پەند و وورد بوونەوە لە ژیان تێکەڵ دەکرێن. گەلێ چیرۆک و بەسەرهاتی تریشی تێدایە بیروڕای هیندۆسەکان دەخاتە ڕوو لە بارەی ئایین و پێوەندیی ئادەمزاد بە کردگارەوە.

د - ئەدەبی چینی

ئەدەب لەلای چینییەکان شتێکی پیرۆزە، لەبەر ئەوە شاعیر گەورەیە لە لایان و لە سەر

ئەو باوەڕەن کە شاعیر ئادەمزادێکی دانایە و لەلایەن کردگارەوە نێرراوە بۆ ئەوەی ببێتە پێوەند لە نێوان ئاسمان و ئەرز، کردگار و ئادەمزاد.

نووسینی چینی لە سەدەی چواردەمی پێش مەسیح پەیدا بوو، لە پێشانا لە پێنج هەزار تیپ پێک هات بوو، لە دووایی دا بە درێژایی ڕۆژگار و گۆڕرانی زمان تیپەکان زیادیان کرد.

ئەدەبی چینیی کۆن لەم بەرهەمانەی لای خووارەوە خۆیان دەنوێنن:

١- یادگاری هەرە بەرزی کۆنی ئەدەبی چینی دەدرێتە پاڵ کۆنفۆشیۆس (٥٥١ - ٤٧٩ پێش مەسیح)، ئەم ئەدەبیاتە «کنگ»ی پێ دەڵێن، هەمووی لە بابەت خوو و ڕەووشتی ئادەمزاد و ڕێک خستنی کۆمەڵە.

کۆنفۆشیۆس فەیلەسووفێکی چینییە ئایینی کۆنفۆشیۆسی دامەزراند، ئەمە ئایینێکی فەلسەفی - ئەدەبییە، باوەڕی بە کردگار (خالق) نییە، بەڵام داوای ژیانێکی خێزانی و کۆمەڵایەتیی بەرز دەکا.

٢- کتێبی سروود: ئەمە «شی کنگ»ی پێ دەڵێن، لە سێ سەد و پێنج پارچە پێک هاتووە، لە نێوان سەدەکانی یازدە-حەوتی پێش مەسیح پەیدا بووە. سروودەکانی بریتین لە هەندێ شیعری دڵداریی ساکار بە شێوەی مۆنۆلۆج لە نێوان کوڕ و کچان دا، بە تایبەتی ئەمە لە کۆمەڵی کشتوکاڵی دا باوە. هەروەها ئەم هونەرە وەکو گۆرانی بۆ سەمای ئایینی و پەرستن یا پێدا هەڵدانی خاقانەکانی ڕابردووی چین بەکار دەهێنرێن، زۆربەی ئەم گۆرانییانە بە مۆسیقاوە دەووترێن.

٣- کتێبی مێژوو: ئەمە «شوکنگ»ی پێ دەڵێن. بریتییە لە تۆمار کراوی ڕووداوەکانی سەدەکانی یازدە-حەوتی پێش مەسیح. تێکستەکانی ئەم کتێبە فەرمانی میری و دووانی خاقانەکانی گرتۆتە خۆ، لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە دەوروبەری ئیدیۆلۆجیی کۆنفۆشیۆس دەسووڕێنەوە.

٤- کتێبی گۆڕران: ئەمە بریتییە لە تێکستی قورس و داخراو، لە جادووگەری و عەزامات و دووا ڕۆژ خوێندنەوە هەڵقولاوە، لە پاشانا تێکستەکان بە گیانێکی فەلسەفی لێک دەدرانەوە. ئەم تێکستانە لە نێوان سەدەکانی دە-حەوتی پێش مەسیح کەوتوونەتە ناوەوە.

٥- ووتەکانی کۆنفۆشیۆس: ئەمە بریتییە لە قسەی نەستەق و پەند و ئامۆژگارییەکانی

کۆنفۆشیۆس، هەموو بیر و باوەڕێکی پێ دەکێشرێ و لە ڕێگەی ئەم ووتانەوە بیروڕای تازە بۆ چاکەی کۆمەڵ دەکەوێتە ناوەوە.

٦- لە سەدەی چووارەمی پێش مەسیح جۆرە شیعرێکی تازە پەیدا بوو، ڕەنگدانەوەی هەستی دەروونی ناوەوەی ئادەمزاد بوو، لە دووری و ئاوارەیی و نالەباری و ناسۆری ژیان و مردن دەدوا، ناوەرۆکێکی سیمبۆلیزمی (ڕەمزی) و سۆفیزمی و سیاسی هەبوو، ئەمە لە دیوانی شاعیری چینی کیویوان (٣٣٢ - ٢٩٥ پێش مەسیح) دەردەکەوێ.

لەمەدا دەگەینە ئەنجامی ئەوەی کە نەتەوەکانی چینی گەورە دەورێکی دیاریان بووە لە داهێنانی ئەدەبی گێتیی کۆن و خزمەتێکی گەورەی ڕۆشنبیری و کولتووری مرۆڤایەتی‌یان کردووە. تا ئێستاش لە ناو کۆمەڵانی سەر ڕووی زەوی کە یادی چین دەکرێتەوە دانایی و قسەی نەستەق و پەندی پێشینان دێنێتەوە بیر.

(٢) ئەدەبی هونەری لە کتێبەکانی ئایینی‌دا

مەبەس لە کتێبی ئایینی ئەو کۆمەڵە کتێبەیە کە دەستوور و یاسا و مێژوو و بەسەرهات و ڕووداوەکان و بیر و باوەڕ و ئیدیۆلۆجیەتی ئایینیان تێدا تۆمار کراوە، بێ گومان تێکستی ئەم کتێبانە بە گشتی لەشێوازی ئەدەبی بە دوور نین، جگە لەوەی هەندێ بەش و پارچەیان شیعرێکی تەواوە، یا پەخشانێکی هونەری یا شیعرێکی پەخشان ئامێزە. لە ڕووی باوەڕی ئایینی‌یەوە هەندێ لەو کتێبانە بە کتێبی ئاسمانی دەژمێررێن، واتە قسەی خودایە و بۆ پێغەمبەری نەتەوەکە نێرراوە بۆ ئەوەی بیکا بە دەستووری ژیانی سەر ڕووی زەوی و پێوەندیی گیانی ئەو کۆمەڵە بە گێتیی نەمری داهاتوو. هەندێکی تریش لەلایەن پێغەمبەر و سەرۆکی ئایین و فەیلەسووف و زانا و دانایانی نەتەوەکان دانراوە، دیارە لای خۆیان ئەم کتێبانە قسەی خودان یا لە پلەی قسەی خوداکانیانن.

بە گشتی ئەو کتێبانە ئەگەر چی لە بنەڕەت دا بۆ مەبەسی ئایینی هاتوونەتە خووارەوە یا نووسراونەتەوە، بەڵام کارێکی گەورەیان کردۆتە سەر ئەدەبی ئەو زمانانەی کتێبەکانیان پێ نووسراوە، یا ئەو زمانە تازانەی لە زمانە کۆنەکان بوونەتەوە. ئەم کارکردنە بەهێز بووە، چونکە جەوهەری ئەدەبی لە ناو ئەو کتێبە ئایینی‌یانە دا ڕەسەن بووە و پلەی داهێنانی هونەری‌یان یەکجار بەرز بووە.

لەم ماوەیەدا بە کورتی باس لەو کتێبانە دەکەین بەپێی پەیدا بوونیان، یا هاتنە خووارەوەیان لە ئاسمان:

أ- تەورات

تەورات «کتێبی پیرۆز» و «ڕۆژگاری کۆن»یشی پێ دەڵێن. باس لە مێژووی بوون و مرۆڤ دەکا لە سەرەتاوە، واتە پێش مێژوو. لە ماوەیێکی درێژی مێژووی پاش مێژووش دەدوێ واتە دەوری پیغەمبەران تا پێش پەیدا بوونی ئایینی گاووری. ئەوەی لێرەدا گرنگ بێ ڕووداوەکانی ۱۸۰۰ ساڵ پێش مەسیحە، واتە لە سەردەمی ئیبراهیمەوە.

ئەم کتێبە بەلای کەمی‌یەوە لە ماوەی ۱۳۰۰ ساڵ دا کۆکردنەوە و تۆمار کردنی تەواو بووە، واتە لە دەوروبەری مووسا (سەدەی ۱۳ی پێش مەسیح)وە تا نزیک پەیدا بوونی عیسا. تەورات بریتی‌یە لە ٣٦ نامە (سفر)، ئەوەی بۆ مەبەسی ئەدەبی گرنگ بێ و بۆنی داهێنان و هونەریان لێ بێ ئەم نامانەی خووارەوەن:

١- مەزموورەکانی داوود: ئەمە هەندێ جار بە کتێبێکی سەربەخۆ دادەنرێ بە ناوی «زەبوور»ەوە، دەدرێتە پاڵ داوود (۱۰۱۰ - ۹۷۰ پێش مەسیح). مەزموورەکان بریتین لە ۱۵۰ سروود، ئەم سروودانە جێگەی یەکەمیان هەیە لە نوێژی گاوورەکان.

٢- گۆرانی‌ی گۆرانی‌یان: ئەمە دەدرێتە پاڵ سلێمانی دانا (۹۷۰ - ۹۳۵ پێش مەسیح)، بریتی‌یە لە کۆمەڵێک تێکستی شیعر ئامێزی ڕۆمانتیکی‌یانە لە دڵداری و جووانی دەدوێن، ناوەڕۆکی هەندێکیان بۆنی شەهوەت و مێ بازی لێ دێ، گەلێ لەوانەی لێ‌یان کۆڵیوەتەوە بە چاوێکی سۆفیزمیانە تەماشایان کردووە. وا باوە کە لە سەرەتای سەدەی چووارەمی پێش مەسیح کۆکراوەتەوە و قالبی ئێستای وەرگرتووە.

٣- ئەشیعا: ئەمە نامەیێکی تری تەوراتە دەدرێتە پاڵ ئەشیعا کە لە سەدەی هەشتەمی پێش مەسیح ژیاوە. ئەم دانەرە لەو کاتەدا ووشیار بووەوە و گەیشتە ڕاستی کە سەنحاریب لە ۷۰۱ی پێش مەسیح ئابلۆقەی ئۆرشەلیمی دا، گۆیا لەم جەنگەدا کوژراوە. نووسینەکانی شێوازێکی شیعری تەواویان هەیە. باسی ئەوەی کردووە کە لە دووا ڕۆژ دا عیسا لە کیژێکی بێ باوک لە دایک دەبێ.

٤- ئەیووب: لە پلەی پێغەمبەری بووە، لە دەوروبەری ساڵی ٤٠٠ی پێش مەسیح ژیاوە. خودا ویستوویەتی تاقی بکاتەوە، بەڵام ئەو بەرگری هەموو ئێش و ئازار و ناسۆری ژیانی کردووە. مەسەلەی ئەیووب مەسەلەی خراپەیە لە گێتی دا، بەلایەوە خراپە دووایی

نایه، به خودا ناسین نەبێ. ئەم نامەیە لە کتێبی پیرۆز نموونەی بەرزی ئەدەبیاتی رۆژهەڵاته، چۆتە ناو ناخی دەروونی ئادەمزادەوە، بە شێوەیێکی شاعیری‌یانە رووداو دەگێرێتەوە و وێنەی دەگرێ.

٥- پەند و قسەی نەستەق: ئەم نامەیەش دەدرێتە پاڵ سلێمانی دانا، بریتی‌یە لە کۆمەڵێک پەند و قسەی نەستەق و ئامۆژگاری، لە دەوروبەری مژدەدا دەسوورێتەوە تا دەگاتە ئەو پەندەی کە دەڵێ «سەری دانایی ترسانە لە خودا». وا باوە کە ئەم پەندانە لە سەدەی پێنجەمی پێش مەسیح کۆکراونەتەوە.

٦- ئەستێر: نامەی ئەستێر بەشێکی گرنگە لە تەورات و چیرۆکی رۆمانتێکی‌یانەی مێرد کردنی ئەستێر دەگێرێتەوە بە ئەخشۆرشی شاهنشای ئێران بۆ ئەوەی نەتەوەکەی لە ستەم و زۆرداری رزگار بکا. ئەوەی ئاشکراشە ئەوەیە کە ئەستێر ژنێکی جووان و داوێن پاک بووە. دەڵێن ئەم نامەیە لە ساڵی ١١٤ی پێش مەسیح نووسراوەتەوە.

ئەمە بەشە گرنگەکانی تەورات بوو، ئەگینا بە راستی هەموو تێکستەکانی ئەم کتێبە و رووداوەکانی کارێکی گەورەیان کردۆتە سەر ئەدەب و کولتووری گێتی، بە تایبەتی نەتەوەکانی ئەوروپا، لەو رۆژەی ئایینی گاووری تێیدا کەوتە ناوەوە تائێستا، چونکە تەورات و ئینجیل (رۆژگاری کۆن و تازە) کتێبی پیرۆزی گاوورانە. رووداوەکانی ئەم کتێبە رەنگیان لە شیعر و ئەدەبیات و وێنەکێشی و پەیکەر تەراشی و ئەندازیاری (میعمار = ئەرشیتیکتور) و مۆسیقا و سەما و گۆرانی و هەموو بابەتەکانی تری هونەر داوەتەوە.

ب - ئاڤێستا

کتێبی ئاڤێستا لە کردەوە و نووسینی زەردەشتە (سەدەی حەوتەمی پێش مەسیح). زەردەشت پێغەمبەری نەتەوە کۆنەکانی ئێران بوو، یەکەمین رێ پیشاندەری کۆمەڵیان بوو لە رێی ئایینەوە.

ووشەی «ئاڤێستا» یا «ئاڤێستاک» لە ووشەی «ئوپاستا»ی پەهلەوی‌یەوە هاتووە کە مانای «بنج، بناغە، بنیاد» دەگەیێنێ. کتێبی ئاڤێستا بریتی‌یە لە پێنج بەش، بەشی هەرە گرنگیان «یەسنا»ی پێ دەڵێن، لەمەش دا هەڤدە فەسڵ «گاتا»ی پێ دەووترێ. «گاتا» و هەندێ لە بەشەکانی «یەشت» بە شیعر نووسراوەتەوە. شیعری ئاڤێستا لە سەر

کێشی «پەنجە، کەرت، بڕگە، سیلاب» دامەزراوە، ئەم کێشانە کێشی فۆلکلۆری خۆماڵین، لە شیعری نووسراوی کوردی کۆن و تازەش دا دەبینرێن.

بەڵام ئەوەی گرنگ بێ لە ئاڤێستا ئەو بیر و باوەڕە ئایینی‌ی فەلسەفی‌یانەن کە بە شێوەیێکی هونەری و شاعیرانە گێڕراونەتەوە، بە تایبەتی نوێژ و پاڕانەوە و سکاڵا ئایینی‌یەکان، جگە لەو دانایی‌یە بیری‌یەی کە زەردەشت نواندوویەتی.

ج - کتێبی پیرۆزی هیندۆسان

ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە کە خودای هیندۆسەکان «برەهما»یە، ئەمە کردگارەو خاوەن و دروست کەری «بوون»ە، توانایی «برەهما» لەگەڵ «ڤیشنۆ» و «سیڤا» سێ کوچکەی خودایەتی ئایینی بوودی دروست دەکەن.

بوودا (بوودها گەوتاما Buddha Gautama) (دەوروبەری ٥٦٦ - ٤٨٦ پێش مەسیح) لە پلەی پێغەمبەری و دانایی بووە لە هیندستان، دامەزرێنەری ئایینی بوودی‌یە. لەقەبی «بوودا»ی دراوەتێ کە بە مانای «ڕووناکی، پرتەو» هاتووە.

ڤیدا

ڤیدا مانای «زانیاری»یە، ناوی کتێبی پیرۆزی هیندۆسەکانە، بە زمانی سانسکریتی نووسراوەتەوە، نوێژ و سروودی ئایینی‌یان تێدا تۆمار کراوە. پەیدا بوونی ئەم سروودانە لە ٢٥٠٠ ساڵ پێش مەسیحەوە دەست پێ دەکا تا ساڵی ٥٠٠ی پێش مەسیح لەو سەردەمە دا شێوەی دووایی وەرگرتووە.

ڤیدا لە نووسین و کردەوەی براهمای خودای بوودی‌یانە. لە چووار بەش پێک هاتووە، بەشە هەرە گرنگەکانی ڤیدا بریتی‌یە لە:

١- ریگ ڤیدا: کۆنترین کتێبی چووار کتێبە پیرۆزەکەیە، لە کۆمەڵێک سروود پێک هاتووە بە زمانی سانسکریتی، کاکڵ و ناوەرۆکی میتیۆلۆجیا و کۆسمۆلۆجیا و فەلسەفەی ئایینی برەهمایی تێدا نووسراوەتەوە.

٢- ئوپانیشەد: کۆمەڵە نامەیێکە لە ڤیدا باس لە بیر و باوەڕی فەلسەفەی ئاری‌ی هیندی دەکا، ئەمە بەشێکی گرنگە لە ئەدەبی هیندی چونکە لە پەرستن و پێوەندی‌ی بیر و باوەڕی ئایین دەدوێ.

هەرچی دوو بەشەکەی تری ڤیدایە «شاندوجیا» و «سواسانکەد» کەڵکێکی ئەوتۆیان نی‌یە لە ڕووی ئایینی و ئەدەبی‌یەوە.

د - ئینجیل

ئینجیل ووشەییێکی گریکیيە بە مانای «مژدە» هاتووە، «کتێبی پیرۆز» و «ڕۆژگاری تازە»شی پێ دەڵێن. ئەم کتێبە بریتیيە لە کۆمەڵێک لە ووتە و کردەوەکانی مەسیح یا کریستۆ یا عیسای کوڕی مریەم پێغەمبەری دیانان، لای خۆیان و لای موسوڵمانان، بە چووار گێڕانەوە پێمان گەیشتووە. ئەو کەسانەی هەواڵەکانیان تۆمار کردووە دووانیان لە پلەی پێغەمبەری دان لای دیانان مەتا و یۆحەنا، دووانەکەی تریان لۆقا و مرقس لە قوتابییانی مەسیحن.

لە نیوەی دووەمی سەدەی یەکەم تۆماری هەر چووار تێکستی ئینجیلەکان وەکو لای خووارەوە نووسراوە تەواو بوو:

١- ئینجیلی مەتا: لە ساڵی ٥٠ بە زمانی ئارامی نووسرایەوە بۆ ئەو گاوورانەی فەلەستین کە لە بنج دا جوولەکە بوون و باوەڕیان بە ئایینی تازە هێنا.

٢- ئینجیلی مرقس: مرقس لە ساڵی ٦٤ ئینجیلەکەی نووسیيەوە.

٣- ئینجیلی لۆقا: لۆقا لە ساڵی ٦٧ ئینجیلەکەی نووسیيەوە، جگە لەمە لە ساڵانی ٦٨ - ٨٥م «کردەوەی پێغەمبەران»یشی نووسیيەوە، ئەمە لە ئەدەبیاتی ئایینی گاووری دا لە ڕیزی ئینجیل دەوەستێ.

٤- ئینجیلی یۆحەنا: لە دووا ساڵانی سەدەی یەکەم ئینجیلەکەی نووسیيەوە، جگە لەمە «خەون» و «سێ نامە»شی نووسیيەوە کە لە ئەدەبیاتی گاووری دەژمێررێن.

ئەم چووار گێڕانەوەیە. لە ژیانی مەسیح کە لە ناوەڕۆک دا هەر یەکێکن و لە ڕوخسار دا هەندێ جیاوازیيان تێدایە کارێکی گەورەیان کردۆتە سەر ئەدەبی گێتی بە تایبەتی ئەورووپایی و بوون بە سەرچاوەییێکی لە بن نەهاتوو بۆ داهێنانی تازە لە ئەدەب و هونەر دا لە هەموو گێتی دا.

ئەمە ئینجیلە باوەڕ پێ کراوەکانی کلیسەی دیانان بوون، لەلایەن زۆربەی هەرە زۆری هەموو تیرە و مەزهەبە وورد و درشتەکانیان، جگە لەمە ئینجیلی تریش هەیە، بەڵام باوەڕی پێ نەکراوە چونکە بە هەڵبەست حسێب کراوە و بە ناڕەسەن دانراوە وەکو «ئینجیلی برنابا» گۆیا بە زمانی ئیتالی لە پاش سەدەی سێزدەم لەلایەن نووسەرێکی

ئیتالی‌یەوە تۆمار کراوە.

ه - قورئان

«فورقان» و «زیکر» و «تەنزیل» و «مسحەف» و «کیتاب»یشی پێ دەڵێن، کورد «قورعان»ی پێ دەڵێ. کتێبی ئایینی موسوڵمانانە، بە زمانی عەرەبی پارچە پارچە و بەش بەشی بە شێوەی ئایەت لە خوداوە بۆ محەمەد پێغەمبەر نێرراوە، سرووش (جبریلی مەلایەکەت) هەڵگری ئەم پەیامە بووە.

قورئان باس لە عەقیدەی ئایینی ئیسلام دەکا، ژیانی ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی ڕێک دەخا، جگە لەمە سەرچاوەییێکی یەکجار گرنگە بۆ داهێنانی ئەدەبی و کارێکی گەورەی کردۆتە سەر ڕۆشنبیری و کولتووری و ئەدەبی عەرەبی و هەموو نەتەوە موسوڵمانەکانی تر، جگە لەوەی قورئان خۆشی لە ڕووی دارشتنی ئەدەبی و هونەری‌یەوە گەیشتۆتە لووتکە و گەلێ وێنەی شیعری بەرزی دەور کردۆتەوە.

قورئان لە ١١٤ سوورەتی مەکی و مەدەنیی پێک هاتووە و بە سەر سی جزم و شەست حیزب دا دابەش کراوە. عوسمانی کوڕی عەففان (لە ٣٥ھ / ٦٥٦م کۆچی دوایی کردووە)ی خەلیفەی سێ‌یەمی ڕاشیدی هەموو بەشەکانی قورئانی کۆکردەوە و یەکی خست و ئەو نوسخەیەی کە لە ناوەوەیە ئەنجامی کردەوە گەورەکەی عوسمانی کوڕی عەففانە. بەم جۆرە دەبینین قورئان یەکێکە لە کتێبە هەرە گرنگەکان وەکو سەرچاوەییێکی ئەدەبی، بێ گومان کۆنترین کتێبێکە لەو ڕۆژگارانەی کە ئایەتەکانی هاتوونەتە خوارەوە وەکو خۆی بەبێ دەسکاری ماوەتەوە تا ئێستا.

قورئان ئاوڕێکی زۆری لە مێژووی پەیدا بوونی ئادەمزاد داوەتەوە لە سەر ڕووی زەوی، گەلێ لایەنی گرنگی مێژووی کۆن و ئایینەکانی پێش ئیسلامی خستۆتە ڕوو. دیارە سەرچاوەی یەکەمی هەرە گرنگیشە لە مێژووی پەیدا بوونی ئیسلام و بیروباوەڕەکانی.

هەندێ لە سوورەتەکانی قورئان بە ناوی پێغەمبەران و دانایان و پیاو چاکانی کۆنینە هاتووە، وەکو: نووح، هوود، ئیبراهیم، یووسف، یوونس، مریەم، محەمەد، تاها، لوقمان.

ڕووداوەکانی کۆن بە شێوەی چیرۆکی هونەری تایبەتی لە قورئانا دەگێڕڕێتەوە، لەمانە پەیدا بوونی ئادەمزاد لە سەر ڕووی زەوی لە ئەنجامی هەڵخەڵەتاندنی ئادەم و حەوا لەلایەن شەیتانەوە، کۆتایی ژیانی هەمیشەیی‌یان لە بەهەشت و دەست پێ کردنی ژیانی

سەر رووی زەوی. هەروەها ڕووداوی ژیانی دووەمی ئادەمزادیش دەگێڕێتەوە لە پاش تۆفانی نووح.

هەندێ گێڕانەوەی دلّداری تەلی سۆزی ئادەمزاد دەبزوێنێ، بەوەی وێنەی هەست و مەیلێکی سۆفیزمی گەرمی ناوەوەی ئادەمزاد دەگرێ و مانایێک دروست دەبێ کە بەهەمیشەیی و جاویدانی دەمێنێتەوە لە داهێنانی ئەدەبیدا، وەکو چیرۆکی یووسف لەگەلّ ژنی عەزیزی میسر (زولەیخای ژنی پوتیفار) و چیرۆکی سەراو پەردەی تەختی سلێمان لەگەلّ قەرالیچە جوانەکەی سەبەء (بەلقیس).

لە قورئانا باس لە خەباتی پێغەمبەران کراوە لە پێناوی بیر و باوەڕیان و هەرگیز کۆلّیان نەداوە و سوور بوون لە سەر هێنانە دی ئەو پەیامەی باوەڕیان پێ‌ی بووە، وەکو: ئیبراهیم پێغەمبەر بەرهەلّستی پیشەی باوکە دارتاشەکەی کردووە چونکە بتی بۆ نەتەوەکەی دروست دەکرد، لە پاشانا ئامادە بوو جگەرگۆشەی بکا بە قوربانی. لەلایێکی تریشەوە مووسا پێغەمبەر بەربەرەکانی فیرعەونی کرد، زۆرانبازی بوو لە نێوان بیروڕای «یەک خودا» و «چەند خودایێک». عیسا پێغەمبەر تا سەر قەنارەش بەربەرەکانی‌ی جوولەکە مێشک ووشکەکانی کرد ئەوانەی ئایینەکەیان کۆن بوو بوو و لە کەلّک کەوت بوو. محەمەد پێغەمبەر بەرهەلّستی هەموو ئێش و ئازار و بەربەرەکانی‌ی قورەیشی کرد، لە مەکەوە کۆچی کرد بۆ مەدینە و کۆلّی نەدا تا بیر و باوەڕەکەی لە سەر پارچەیێکی گەورە لە ڕووی زەوی و لە ناو تیرە و هۆز و میللەت و نەتەوەی جیاواز بلاو بووەوە.

قورئان ڕووداو و پەندێکی زۆر دەور دەکاتەوە لە بارەی خراپەوە. خۆپەرستی لە قابیلەوە دەست پێ دەکا، برای دایک و باوکی دەکوژێ لە پێناوی چاکەی خۆی. چاوچنۆکی لە قاروون دەبینێ. جەردەیی و ڕێگری و فێلّبازی و نامەردی و بگرە تا ئەو ڕادەیەی کە نێرینە بەکار هێنان بۆ شەهوەت لە باتی مێیینە بە ئاشکرا لە قەومی لووت دەخاتە ڕوو.

نموونە بۆ دانایی و توانایی ئادەمزاد لە قورئانا زۆرە لە ئیبراهیم و یەعقووب و سلێمان و لوقمان و ئەسکەندەر دا دەبینرێ. گێڕانەوەکانی یاجووج و ماجووج و ئەسحابی کەهف نموونەی خوو و ڕەووشتی ناوەوەی ئادەمزاد و گۆڕرانی ژیانن، ژن جێگەیێکی دیاری هەیە وەکو نیشانە و بەلّگەی گرنگ لە ژیانی ئادەمزاد دا.

لە قورئانا ناوی گەلێ لە ژنان هاتووە: ژنی نووح، سارە، ژنی عەزیزی میسر (زولیخا)، کچەکانی شوعەیب، دایکی مووسا، قەرالیچەی سەبەء (بەلقیس)، مریەم،

ژنی ئەبوولەهەب.

داوود وەکو هونەروەرێکی گەورە لە قورئان دا دەکەوێتە ڕوو، دانا و زانا بووە، کە ئایەتەکانی زەبووری بە ئاوازەوە خوێندۆتەوە دار و بەرد و باڵندە بۆیان گێڕاوەتەوە و تەسبیحاتیان لەگەڵ دا کردووە، لە زیکری نهێنیی ناوەوە و نادیاری سۆفیزمی بەشداری‌یان کردووە.

قورئان باسی کۆمەڵی ئادەمزاد و هۆز و قەومی پێغەمبەران و پیاو چاکان و پیاو خراپانی کردووە، هەر یەکەی کردووە بە بەڵگەی کردەوەیێک و ڕەووشتێکی ئادەمزاد، لەمانە: قەومی ئیبراهیم، توببەع، هوود (عاد)، ساڵح (سەموود)، لووت، فیرعەون، مووسا، سەبەء، شوعەیب، ئەسحابی ڕەس، قەریە، ڕەقیم، سەفینە، ئوخدود، فیل. باسی نەتەوەی ڕۆم و خەڵکی تریش کراوە. هەندێ لە سەر ئەو باوەڕەن کە مەبەسی لە ئایەتی «ستدعون الی قوم أولی بأس شدید» نەتەوەی کوردە.

تەواوی ئایەتەکە «قُلْ للمُـخَلَّفِينَ منَ الأعْرابِ سَتُـدْعَونَ الى قَـوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَـدِيدٍ تُقاتِلونَهم أو يُسْلِمونَ فَإِنْ تُطيعوا يُؤْتِكُمُ اللّهُ أجراً حَسَناً وإن تَتَولَوا كَما تولَيْتم مِن قبلُ يُعذِّبْكم عَذاباً أليماً» (سورة الفتح، الآية ١٦).

بەم جۆرە قورئان وەکو شاکارێکی ئەدەبی نەوەکو پێوەندیی بە عەرەب و نەتەوە موسوڵمانەکانەوە هەیە، بەڵکو چۆتە ناو سامانی مرۆڤایەتی‌یەوە.

بەشی هەشتەم

سەرەتاکانی ئەدەبی کوردی

ئەدەبی گێتی درەختێکی یەکجار گەورە و قەف ئەستوورە، لقی زۆر بڵند بۆتەوە بەرەو ئاسمان، دەماری پتەوی خووار بۆتەوە ناخی زەوی و پەلی هاوێشتووە بۆ هەموو لایێک ، گەیشتۆتە سەرچاوەی هەموو ئاوێک. لق و پۆپی کۆن و تازە تێکەڵ بە یەکتری بووە. بێ گومان ئەدەبی کوردی وەکو داهێنانێکی نەتەوەیی یەکێکە لە لقە هەرە گرنگەکانی ئەم درەختە لە کۆنی کۆنەوە تائێستا.

لە سەدەکانی ناوەڕاست دا، لە بەهارێکی تەڕ و جووان، توولە لە چرۆیێکی ئەو درەختە پشکووت، ئەو توولە نەمـامـە بە درێژایی ڕۆژگـار بوو بە لقـێک لە ئەدەبی ئەو زمـانەی ئێستا کە نەتەوەی کورد قسەی پێ دەکا بەرهەم و بەری کەوتە ناوەوە.

مێژووی ئەدەبی کوردی بریتی‌یە لە «مێژووی قسەی جووانی کوردی» ، ئەو قسە جووانە بەشێک لە کولتوور و شارستانیەت و مەدەنیەتی نەتەوایەتی دروست دەکا. قسەی جووان هەموو ژیان دەگرێتەوە:

نیشتمانپەروەری، کوردایەتی، نەتەوایەتی، مرۆڤایەتی ، کۆسمۆپولیتی، دڵداری و دەسبازی و ماچ و مووچ و مێبازی، بە سەرهاتی نەتەوە، سامانی نەتەوایەتی، تاقی کردنەوەی گەلان، ژیانی کۆمەڵایەتی، دڵداریی سۆفیزمی، ئایین و بیر و باوەڕ، کارکردنی هونەر بە سەر ژیانی مرۆڤ، هەوڵ دان بۆ چاک کردنی باری ژیانی کۆمەڵایەتی، وێنەکێشانی هەست و نەستی ناوەوەی ئادەمزاد و گەلێ شتی تریش.

وێنەی ژیانی ڕاستەقینە و ئەو ژیانەی کە شاعیر و نووسەر دروستی دەکا پێویستە بە «قسەی جووان» بگیرێ، ئەگەر وێنەکە «قسەی جووان» نەبێ، ئەوا خاوەنی قسەکە شاعیر و نووسەر و هونەروەر نی‌یە، بەڵکو شتێکی ترە، مێژوونووسە، زانایە، ئەندازیارە، سیاسی‌یە، دیبلۆماسی‌یە، شارەزای پرۆپاگەندەیە، هەموو شتێکە تەنیا شاعیر و نووسەر و هونەروەر نی‌یە، لەبەر ئەوە، نە ناوی نەکردەوەی ناچنە ناو دوو توێی مێژووی ئەدەبی نەتەوەوە.

هەزاران ساڵ پێش سەردەمی ئەمرۆ لە سەر خاکی کوردستانی ئێستا مرۆڤی کۆن ژیاوە. ئەمە نەک بە پێی زانستی تازە کە ئەرکیۆلۆجی پێ دەڵێن، بەڵکو بەپێی داستانە ئایینی‌یە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش باسی نەتەوە و خاک کراوە. لە کتێبی پیرۆز

(تەورات و ئینجیل) دا ناوی وولاتی ماد هاتووە، لە قورئانا کەشتی‌یەکەی نووح لە سەر شاخی جوودی (مەتین) لەنگەری گرتووە پاش نیشتنەوەی تۆفان. شاخی جوودی بڕبڕەی پشتی خاکی کوردەواری‌یەو زنجیرەییەکە لە زنجیرەکانی شاخی زاگرۆسی کوردستان.

هەموو میللەتێک پێش دروست بوونی ئێستای کوڕی نەتەوە یا هۆز یا تیرە یا کۆمەڵی نەتەوەی کۆن بووە. ئەو نەتەوەیە یا ئەو نەتەوانە خاوەنی یەک ئەدەب بوون، بە هەر دوو بەشیەوە، ئەدەبی سەر زار و ئەدەبی نووسراو، ئەدەبی سەر زارەکە زۆر بووە، بەلام ئەدەبی نووسراوەکە کەمتر بووە، بریتی بووە لە ئەدەبی ئایینی، یا کتێبی ئایینی پیرۆز، یا داستانی قارەمانی، لە دووایی دا ئەم زمانە کۆن بووە و لە کار کەوتووە.

لە سەردەمی دروست بوونی نەتەوە (ناسیۆن Nation = الأمة) بە مانای ئەمرۆ، واتە دروست بوونی زمانی تازە بۆ ماوەییەکی درێژ دیسانەوە یەک ئەدەب لە ناوەوە بووە، ئەم ئەدەبە هێزی لە سامانی کۆن وەرگرتووە. ئێمە دەتووانین مێژووی ئەدەبی کوردی لەو رۆژەوە دیار بکەین کە بەرهەم بەم زمانە تازەیە پەیدا بووە و تۆمار کراوە، ئەگینا ئەدەبی کوردی بە تایبەتی ئەدەبی میللی (فۆلکلۆر) وەکو سامانی نەتەوایەتی دیارە لە باب و باپیرە هەرە کۆنەکانی کوردەوە دەست پێ دەکا.

وەکو ووترا لە کۆنا یەک ئەدەب لە ناوەوە بووە، ئەمە ئەدەبی باب و باپیرانی کوردی ئێستا بوو، واتە ئەو نەتەوە و هۆز و میللەت و کۆمەلانەی لە سەر خاکی کوردستانی ئێستا ژیاوون، ئەمانە ئێرانی‌یە کۆنەکان بوون، لە پێش ئەوانیش هیندۆ ئێرانی‌یەکان و لە پێش ئەمانەش هیندو ئەورووپی‌یەکان دەگرێتەوە.

هەرچەندە زیاتر بەرەو سەرەتاکانی مێژووی ئەدەبی کۆن بڕۆین، ئەوەندە زیاتر لە یەک چوونی ئەدەب و سەرچاوەی وەک یەکی لە نێوان نەتەوەکانی ئەم کۆمەلانە تەسکتر دەبێ؛ یا بە شێوەییەکی تر ئەگەر لە سەرەوە دەست پێ بکەین، واتە لە کۆنەوە، کۆمەڵەکانی هیندو ئەورووپی (ئاری) لە جێی خۆیانا کولتوور و سامانی نەتەوایەتی‌ی خۆیانیان بووە، کە کۆچیان کردووە و لقێک هاتوونەتە بانی ئێران و هیندستان و لەگەڵ خەڵکی ئەو خاکانە تێکەڵ بوون، ئەدەبی سەر زاری خۆیان هێناوە و جەوهەرەکەیان پاراستووە و لە پاشانا شتی تازەشیان خستۆتە سەر، واتە ئەم هیندۆ ئێرانی‌یانە بریتین لە «هیندۆ ئەورووپی + شتی تازە = هیندۆ ئێرانی» ئینجا هیندۆ ئێرانی‌یەکان لە خاکی نوێیان دا «ئێرانە وەیچە» شتی تازەیان خستۆتە سەر، واتە ئەم ئێرانی‌یانە بریتین لە «هیندۆ ئێرانی + شتی تازە =

ئێرانی» ، ئینجا لە ئێرانی‌یەکان نەتەوەی تازە دروست بوون، کە ئەمە لەگەڵ سەردەمی پەیدابوونی ئیسلام ڕێک دەکەوێ، ئەوەی پێوەندیی بە کوردەوە هەبێ تیۆرییەکە بەم جۆرەیە «ئێرانی + شتی تازە = کورد» ، ئیتر شتی تازەی دووایی جەوهەری نەتەوایەتیی کوردی ئێستایە. بەم جۆرە ئەگەر مەسەلەکە بدەینە دەست کۆمپیوتەر - ئەمەش وەنەبێ کارێکی بەجێ بێ لە زانستیی کۆمەڵایەتی دا - بەلای ئێمەوە دەبێ حسێبی تیۆرییەکەمان بەم جۆرە بۆ بکا: لە نیوەی زیاتر بۆ شتی تازە دادەنێ کە جەوهەری نەتەوایەتی کوردەواریی ڕەسەنە واتە ٥١ ٪ ، بەشەکانی تر بەم جۆرە دابەش دەکا: ئێرانی ٢٨ ٪ (ئەمە جەوهەر و ماکی عەرەبیش دەگرێتەوە کە لەگەڵ نەتەوە موسڵمانەکانی تر شارستانی‌یێک دروست دەکەن) ، هیندۆ ئێرانی ١٤ ٪ ، هیندۆ ئەورووپی ٧ ٪ .

ئەدەبی سەر زاری نەنووسراو

لەو ڕۆژەوە کە ئادەمزاد هەستی بە جووانی خۆی و ژیان و سروشت کردووە تا ڕۆژی تۆمار کردنی ئەو قسە جووانانە تەنیا یەک ئەدەب لە ناوەوە بووە، واتە ئەدەبی میللی. ئەدەبی کۆمەڵی ئادەمزادی کۆن لە نەوەیێک بۆ نەوەیێکی تر بە میرات ماوەتەوە، بە ناو مێشک پارێزراوە و بە دەم ئەزبەر گێڕراوەتەوە.

ئەدەبی نەنووسراو بووە بە سەرچاوەیێکی گرنگ بۆ ئەدەبی نووسراو، ئەم ئەدەبە لە ناو جەرگەی ئەوەوە هەڵقوڵاوە. گەلێ لە بەرهەمە گەورە و مەزنەکانی گێتی ئەدەبی نەنووسراو بوون و لە پاشانا بوون بە ئەدەبی نووسراو، زۆربەی هەرە زۆری یەکەمین بەرهەمی کلاسیکی نەتەوەکان و گەلێ لە شاکارە ئەدەبی‌یەکانیان، سەرچاوەی یەکەمیان ئەدەبی فۆلکلۆری بووە، شاکاری ئەدەبی کوردی «مەم و زین»ی ئەحمەدی خانی ئیلهامی لە «مەمی ئالان»ی فۆلکلۆری خەڵکی کورد وەرگرتووە.

لە دەوروبەری بڵاو بوونەوەی ئایینی ئیسلام نەتەوەکانی تازەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دروست بوون، لەو سەردەمەدا گێتیی ڕۆمانی (لاتینی) هێشتا لە ناوەوە بوو لە ئەورووپا، بەشێکی زۆری ڕۆژاوای ئاسیا و سەرانسەری قەراغی زەریای سپیی ناوەڕاستیشی گرت بووە خۆی.

ئەدەبی میللی نەتەوە کۆنەکانی هیندۆ ئەورووپی و هیندۆ ئێرانی لە ئەفسانە و داستان و حیکایەت و گۆرانی، ماوەیێکی زۆر جەوهەری ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی بوون. ئەدەبی کوردی لە ڕێڕەوی گۆڕانی دا سروشتی وڵاتی کوردەواری و ژیانی کۆمەڵایەتی لەگەڵ ئەم

جەوهەرە کۆنانە تێکەڵ بە یەکتری کرد و لە ناو یەک دا تووانەوە، بۆیە ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی لە سەرەتاوە تا ئێستاش لە ئەدەبی فۆلکلۆرییەوە نزیکە، هەروەها ئەدەبی کرمانجیی سەروو لە سەرەتاکانی دا لە ئەدەبی فۆلکلۆرییەوە نزیک بوو (ئەدەبی میللی) تا مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی و پرتەوی هەکاری پەیدا بوون. لە کرمانجیی خواروو دا ئەدەبی فۆلکلۆری، هەندێ جار بە هەوای دیالێکتی گۆرانی و ئینجا عەلیی بەردەشانی و هیتر لە ناوەوە بوون تا قوتابخانەی نالی پەیدا بوو.

ئەدەبی کلاسیکی

مەبەس لە ئەدەبی کلاسیکی ئەدەبی نووسراوە پێش ئەوەی کلاسیکی بە مانای ئەدەبی بەرز بەکار بێنین. ئەدەبی کوردی ئەوەی هەوڵ دەدەین لەم ماوەیەدا مێژووی بنووسینەوە ئەدەبی دەوری ئایینی ئیسلامییە. واتە لەو ڕۆژگارانەوە کە زۆربەی خەڵکی کورد چوونە سەر ئایینی موسوڵمانی، بێ گومان لە ئەنجامی لێکدانی مەدەنیەتی هەموو ئەو نەتەوانەی بوون بە ئیسلام (عەرەب وەکو نەتەوەییێکی سامی خاوەنی ئایینەکە بوو، هیندو ئەورووپی، تورکو مەنگۆلی و هیتر) بووە هۆی ئەوەی مەدەنیەتی ئیسلامی دروست ببێ، وە ئەم دیاردەیە لە چووار چێوەی ئایین چۆتە دەرەوە و ئەم مەدەنیەتە تازەیە ئیسلام دەکا بە کۆمەڵێکی ئەتنۆلۆجی - ئەنترۆپۆلۆجی - ئەتنۆگرافی بە تایبەتی لە خوێندەواری و ڕۆشنبیری و بزووتنەوەی ئەدەبی و هونەری دا، ئەم ئەدگار و خاسیەتە تازەیە لە لێکدانی مەدەنیەتی هەموو ئەو نەتەوانە دروست بووە، کە بوون بە موسوڵمان.

هەندێ جار بۆ جیا کردنەوەی زاراوەی ئیسلامی ئەتنۆگرافی لە ئیسلامی ئایینی بۆ یەکەمیان زاراوەی (ئیسلامەوی) بەکار دەهێنرێ.

لەبەر ئەوەی مەدەنیەتی ئیسلامی کاری لە ئەدەبی کوردی کردووە، ئێمە لە ژێر ڕۆشنایی ئەم بیر و باوەڕەوە، مێژووی ئەدەبی کوردی دەنووسینەوە، هەوڵ دەدەین لەم کارەدا هەندێ لە مێژووی هەزار ساڵەی پڕ لە شانازی و نموونەی هەرە جووانی بەرهەمی ئەدەبی کوردی بخەینە ڕوو.

لە چییەوە ئەدەبی کوردی دەست پێ دەکا؟

تێکستی باوەڕ پێکراوی شیعر بە زمانی کوردی سەرەتا و سەردەمی شیعری کوردیمان بۆ دیار دەکا. لێرەدا لەبەر گەلێ هۆی تایبەتی کە لە سەرانسەری ئەم کارە دا ڕوون

کراوەتەوە، ئەدەبی کوردی بە دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی پەیدا بووە. ڕاستە دەبێ سەرەتایێکمان هەبێ بۆ ئەدەبی کوردی بەگشتی، بەڵام دیارە ئەدەبی هەر دیالێکتێکیش سەرەتای خۆی هەیە.

دوو بەیتەکانی بابا تاهیر بە سەرەتای شیعری کوردی دادەنرێن بە شێوەییێکی گشتی، بلیمەتیەتی بابا تاهیر لەگەڵ بیر و باوەڕی ئایینی یارسان و سۆفیزمی کۆزمۆسی و گۆرانیی میللی ناوچەیی دوو بەیتەکانیان دروست کردووە.

شیعری ئایینی و لیریکی (غنائی) لە دیالێکتی گۆرانیدا کۆنترین شیعری زمانی کوردییە، لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە پەیدا بووە و لە بەرزی و نزمی دا بووە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، ئینجا کەوتۆتە کزییەوە تا دووای جەنگی گێتیی دووەمیش هەر لە ناوەوە بوو.

شیعری ئایینی و لیریکی لە دیالێکتی کرمانجیی سەروودا لە پاش ڕووداوە هەرە گرنگەکە، جەنگی چاڵدیران (١٥١٤) لە پێشانا بە شێوەی شیعری میللی، ئینجا شیعری خوێندەواریی بەرز کەوتە ناوەوە.

شیعری لیریکی (غەزەل و قەسیدە) لە دیالێکتی کرمانجیی خوواروودا لە پاش دروست کردنی پایتەخت (سلێمانی) پەیدا بوو. ئەم بزووتنەوە ئەدەبییە کارێکی گەورەی کردە سەر پەرەسەندن و گۆڕانی ئەدەبی کوردی لە دووا ڕۆژ دا.

بەشی نۆیەم

شیعری کوردی لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری کوردی لە ڕووی ڕوخسارەوە، بە تایبەتی لە بابەتی قەوارەوە، دەکرێ بە دوو بەشەوە، یەکەمیان «لیریک»، دووەمیان «ئیپیک» (ئێپۆس).

لیریک بە پارچە شیعرێکی کورت و قەوارە بچووک دووترێ، ئەمە تاک (فرد)، چووارین (رباعیە)، دوو بەیت، پارچە (قیتعە)، غەزەل، قەسیدە و گەلێ شتی تریش دەگرێتەوە.

هەرچی «ئێپۆس»یشە بە شیعرێکی درێژ و قەوارە گەورە دەووترێ، دەتووانین گەلێ زاراوەی تر بۆ ئەم جۆرە هونەرە بدۆزینەوە، وەکو چیرۆکی شیعری، داستان، مەلحەمە، کورد خۆشی «بەیت»ی پێ دەڵێ بە تایبەتی وەکو زاراوەیێک لە ئەدەبی میللی دا بەکار دەهێنرێ.

لیریک

لیریکی کوردی لە ڕووی ڕوخسارەوە لەم وێنانەی خووارەوە دا خۆی دەنوێنێ:

١- تاک

بریتی‌یە لە دێرە شیعرێکی عەرووزی لە دوو نیوە دێرە شیعر پێک هاتووە، هەر دوو نیوە دێرەکە دەبێ لە سەر یەک قافیە بێ (ب ب). ئەم جۆرە شیعرە بۆ پەندی پێشینان و قسەی نەستەق و ووتەیێکی کورتی دانایانە و بیرێکی ژیری فەلسەفی‌یانە دادەنرێ. گەلێ دێرە شیعری غەزەل و قەسیدە بە تەنیا بۆ ئەم مەبەسە دەست دەدا، ئەگەر یەکێتی‌ی مانای تێدابێ، بەڵام دیارە تاکی پێ ناووترێ. واتە تاک دەبێ تەنیا یەک دێرە شیعر بێ.

٢- چووارین (روباعی)

چووارین بریتی‌یە لە شیعرێک لە دوو دێرە شیعری عەرووزی پێک هاتووە، واتە چووار نیوە دێرە شیعر. نیوە دێری یەکەم و دووەم و چووارەم لە سەر یەک قافیە دەبن، بەڵام نیوە دێری سێ‌یەم دەگۆڕێ (ا ا ب ا)، ئەمە چووارینی بێ گون (گونک)ی پێ دەڵێن. خۆ

ئەگەر هەر چووار نیوە دێڕەکە لە سەر یەک قافیە بن ئەمەیان چووارینی تەواویان پێ دەووترێ. چووارینی بێ گون لە چووارینی تەواو زیاترە لەئەدەبی کوردی دا.

چووارین لە سەر کێشی عەرووزی هەزەج و ئەو کێشانەی لەوەوە دەرهێنراوون دەهۆنرێتەوە، بەڵام لە ڕێڕەوی گۆڕرانی شیعری کوردی بە درێژایی ڕۆژگار چووارین بە کێشەکانی تری عەرووزیش کەوتۆتە ناوەوە.

چووارین پارچە شیعرێک یا کارێکی ئەدەبی سەربەخۆ و تەواوە بۆ مەبەسی سۆفیزم و دڵداری و فەلسەفە و شەراب و مەیخانە و پەند و قسەی نەستەق و دانایی و شتی تر بەکار دەهێنرێ. لە ئەدەبی تازەش دا هەیە و بۆ مەبەسی سیاسی و ڕەخنەی کۆمەڵایەتی دەخرێتە ڕوو.

کۆنترین شاعیری کورد بابا تاهیر، بەم جۆرە شیعرە زۆربەی هەرە زۆری هونەری خۆی نوواندووە. هەروەها دەبێ ئەوەش بزانرێ کە زۆرتر زاراوەی «دوو بەیت» بۆ چووارینەکانی بابا تاهیر بەکار دەهێنرێ، چونکە کێشی سووک و سفت و ناوەڕۆکی دڵداری - سۆفیزم لە چووارینی تر جیای دەکاتەوە.

٣- دوو بەیت

زاراوەی دوو بەیت لەگەڵ چووارین لە ئەدەبی کوردی دا هاوسەرن، لە باتی یەکتری بەکار دەهێنرێن، چونکە لە زۆر ڕووەوە لە یەکتری دەکەن. دوو بەیت واتە دوو دێڕە شیعر، ئەوەی ئاشکراشە ئەوەیە کە دێڕی یەکەم و دووەمی هەموو غەزەل و قەسیدەییێکی عەرووزی لە ڕووی ڕوخسارەوە وەکو دوو بەیت (چووارین) وایە، چونکە هەر دوو نیوە دێڕی یەکەم لە سەر یەک قافیە دەبن، هەرچێ دێڕی دووەمیشە نیوە دێڕی یەکەمی دەگۆڕێ و نیوە دێڕی دووەمی لە سەر قافیە بنچینەییەکەی شیعرەکە دەبێ، ئیتر هەر دوو دێڕە شیعرەکە (دوو بەیت)ەو وەکو چووارین خۆیان دەنوێنن.

بەڵام ئێمە لێرە مەبەسمان ئەوەیە دوو بەیت بۆ هونەرێکی شیعری تر لە کوردی دا بەکار دەهێنرێ، ئەم هونەرە لە ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی دا ئاشکراو دیارە، بە تایبەتی لە شیعری ئایینی یارسان. دوو بەیت لە سەر کێشی دە سیلابی و وەستان لە ناوەڕاست دەبێ و هەر چووار دێڕە شیعرەکە لە سەر یەک قافیە دەبێ. شیعری بابا سەرهەنگی دەودانی و پیر شالیار و شا خۆشێن و بابا ناووس و هیتر بەم شێوەیە خۆیان دەنوێنن.

شیعری لیریکی خۆماڵی بە هەموو بابەتەکانییەوە لە دیالێکتەکانی گۆرانی و

کرمانجیی سەروو دا نموونەییێکی ڕەسەنە لە ئەدەبی کوردی دا. زۆربەی لە سەر بنچینەی بەند دەهۆنرێتەوە، هەر بەندی بە شێوەی دوو بەیت دەکەوێتە ڕوو. ئەم بابەتە شیعرە هیچ پێوەندیییێکی بە کێشی عەرووزەوە نییە، بەڵکو لە سەر کێشی سیلابی خۆماڵی دەکێشرێ، کە ئەمیش واتە خۆماڵی کوردی لەگەڵ کێشی زمانە هیندو ئەورووپی و گرووپەکانی تری لە زمانانی هیند و ئێرانی لە یەک ڕەگ و ڕیشەن، کێشی بنچینەیی سیلاب بە تایبەتی لە دیالێکتی گۆرانی دە کەرتییەو وەستان لە ناوەڕاست دایە. ئەمە کێشی هەرە باوی شیعری فۆلکلۆری کوردییە لە هەموو دیالێکتەکانی زمانی کوردی دا. هەرچی قافیەشە لە سەر بنجی جووت قافیە دادەمەزرێ، واتە دووایی نیوە دێری یەکەم لەگەڵ نیوە دێری دووەم لە هەر دێرە شیعرێک دا لە سەر یەک قافیە دەبێ (اا ب ب ج ج...).

٤- پارچە لیریکی دیالێکتی گۆرانی

شیعری لیریکی لە دیالێکتی گۆرانی دا لە باوترین هونەری شیعرییە لە ئەدەبی کوردی دا، زۆربەی هەرە زۆری شیعر لەم جۆرە هونەرەیە، لە ڕووی کێش و قافیەوە بە شێوەی خووارەوە خۆی دەنوێنێ:

(١) شیعرەکە لە ڕووی کێشەوە دە کەرتی دەبێ و وەستان لە ناوەڕاست دا دەبێ. دێری یەکەم تەنیا پێنج کەرت دەبێ، دەشێ ئەو نیوە دێرە پێنج کەرتییە دووبارە بکرێتەوە و دەبێتە دێرێکی تەواو لە ڕووی قافیەشەوە، جووت قافیە دەبێ، واتە دێری یەکەم و دووەم لە سەر یەک قافیە دەبێ و سێیەم و چووارەم لە سەر قافیەییێکی تر، بەم جۆرە تا دووایی شیعرەکە، ئەمە «مەسنەوی»شی پێ دەووترێ، ئەگەر دێری یەکەم و دووەم بە دێرێک حسێب بکەین، واتە بە پێی زاراوەی شیعری عەرووزی کە «تاک»ی پێ دەووترێ، بەم جۆرە نیوە دێری یەکەم و دووەم لە سەر یەک قافیە دەبێ، هەروەها دێرەکانی تریش (اا ب ب ج ج...).

(٢) شیعرەکە لە هەموو ڕووییێکەوە وەکو شیعری پێشوو دەبێ، بەڵام هەموو دێرەکانی لە سەر یەک قافیە دەبن، واتە یەکێتیی قافیەی تێدا دەبێ.

(٣) شیعرەکە بە سەر کۆمەڵێک بەند (کووپلە) دابەش دەکرێ، هەر بەندی سێ نیوە دێر دەبێ و قافیەی تایبەتیی خۆی دەبێ (ااا ب ب ب ج ج ج...).

(٤) شیعرەکە لە هەموو ڕووییێکەوە وەکو شیعری پێشوو دەبێ، بەڵام هەر بەندی چووار

نیـوه دێر شـیـعـر دەبێ و قـافـیـەی تایبـەتیـی خۆی دەبێ (اااا ب ب ب ب ج ج ج ج..).

(٥) شـیـعـرەکە لە هەمـوو ڕوویێکەوە دیسـانەوە وەکو شـیـعـری پێـشـوو دەبێ، بەڵام هەر بەندی شەش نیوە دێرە شیعر و لە سەر یەک قافیە دەبێ (اااااا ب ب ب ب ب ب ج ج ج ج ج ج...).

(٦) شـیـعـرەکە لە ڕووی کێـشـەوە هەشت کەرتی دەبێ، بەڵام لە ڕووی قافـیـەوە ڕەنگاو ڕەنگ دەبێ، بە زۆری جووت قـافـیـە دەبێ (مەسنەوی)، واش ڕێک دەکەوێ یەکێـتـیی قافیـەی تێدا دەبێ، واتە هەمـوو شیـعـرەکە لە سەر یەک قافیـە دەبێ، هەندێ جاریش هەرسێ دێرە شیـعـر لەسەر یەک قافیـە دەبێ، ئەمە لە شیـعـری عـابیـدینی جاف ئاشکرا دیارە.

(٧) شیعرەکە لە ڕووی کێشەوە لە دە کەرت زیاتر دەبێ وەکو غەزەلی شیعری عەرووزی خۆی دەنوێنێ.

(٨) شـیـعـرەکـە لە سـەر بنجی بەند (کـووپلە) دادەمـەزرێ، هەر بەندی لە حـەوت دێڕ (چووارده نیـوە دێڕ) پێک دێ، هەمووی لە سەر یەک قـافـیـە دەڕوا، دێڕی دووایی (دوو نیـوە دێڕ) قـافـیـەی جیـا دەبێ و لە هەمـوو بەندێک دا دووبارە دەبێـتـەوە، ئەم هونەرە لە «تەرجیع بەند» دەکا.

(٩) بە دەگـمـەن غـەزەل لە سـەر کێشی عەرووزی ڕێـک دەخرێ و یەکێـتـیی قـافیـەی تێدا دەبێ، وەکو غەزەل و قەسیدەی شیعری ئیسلامی.

٥- پارچە لیریکی کرمانجی

شـیـعـری لیـریکی دیالێکتی کـرمـانجـیی سـەروو لە گـەڵێ ڕووەوە یەک بابەتە لەگـەڵ شیـعـری لیـریکی گـۆرانی، بە زۆری لە ڕووی کـێش و قـافـیـەوە وەک لای خـووارەوە خـۆی دەنوێنێ:

(١) لیـریکی هەشت کـەرتی لە ڕووی کێشـەوە لە سـەر بنچیـنەی بەند دادەمـەزرێ، هەر بەندی چووار دێرە شـیـعـرە، واتە وەکـو دوو بەیت یا چووارین خـۆی دەنوێنێ. لایەنگرانی عـەرووز هەر بەندێک (دوو بەیت = چووارین) دەکـەن بە دێرە شیـعـرێـک (دوو نیـوە دێری عـەرووزی) و مـوسـەممەتی پێ دەڵێن. بەشـێک لە شیـعـرەکـانی عـەلیی هەریری و مـەلای

باتەیی لەم بابەتەن.

(٢) لیریکی حەوت کەرتی لە هەموو ڕوویێکەوە وەکو شیعری پێشوو وایە، تەنیا ئەوە هەیە لە ڕووی کێشەوە هەر دێڕ حەوت کەرتە.

٦- پارچە (قیتعە)

لە هەموو ڕوویێکەوە وەکو غەزەل وایە، هەندێ بە غەزەلی دادەنێن، هەندێکی تر جیای دەکەنەوە و ناوی دەنێن پارچە (قیتعە)، مەسەلەش تەنیا ژمارەی دێڕ شیعرەکەیە، لایەنگرانی پارچە لە سەر ئەو باوەڕەن، شیعر ئەگەر لە چوارین (دوو دێڕ = چووار نیوە دێڕ) ڕەت ببێ تا شەش دێڕ (دووازدە نیوە دێڕ) دەبێ «پارچە»ی پێ دەووترێ، بەڵام ئەگەر حەوت دێڕ بێ ئیتر غەزەلە. هەرچی لایەنگرانی زاراوەی «غەزەل»یشە لە سەر ئەو باوەڕەن هەر شیعرێک لە دوو دێڕ (چووار نیوە دێڕ) ڕەت بکا پێویستە «غەزەل»ی پێ بووترێ..

٧- غەزەل

بریتی‌یە لە پارچە شیعرێکی کورت لە سەر یەک کێشی عەرووزی و یەک قافیە دەبێ. هەندێ لە سەر ئەو باوەڕەن کە لە سێ دێڕەوە غەزەلی پێ دەووترێ، هی تریش دەڵێن، لە حەوت دێڕەوە دەست پێ دەکا. هەروەها لە بابەت ژمارەی گشتی‌ی دێڕەکانی‌یەوە دیسانەوە بیروڕای جیاواز هەیە، هەندێ دەڵێن تا دەگاتە دووازدە دێڕیش هەر غەزەلە، هی تریش دەیگەیێنە پازدە دێڕ، هی واش هەیە دەڵێن تا هەژدە دێڕیش هەر غەزەلە و لە پاشانا دەبێ بە قەسیدە.

زاراوەی غەزەل لەم ماوەیەدا تەنیا پێوەندی بە ژمارە و قەوارەی بەرهەمە شیعری‌یەکەوە هەیە، بە هیچ جۆرێ مەبەس لە مانای ووشەکە نی‌یە، «غەزەل» وەکو دڵداری و ئەڤین و پێوەندی‌ی دڵسۆزی‌ی نێوان ژن و پیاو. کورد کە دەڵێ «ئا غەزەلێکم بۆ بخوێنەوە» مەبەسی ئەوەیە شیعرێکی لەو قەوارەیەی کە باسمان لێوە کرد بۆی بخوێنێتەوە، جا ناوەڕۆکەکەی گرنگ نی‌یە هەرچی دەبێ بابێ.

بێ گومان لە بنەڕەتیش دا ووشەی «غەزەل» هەر مانای دڵداری‌یە، ئەوەش ڕاستە کە شیعر بە خۆشەویستی و ئەڤینی دەستی پێ کردووە.

٨-قەسیدە

قەسیدە لە ئەدگاری دا وەکو غەزەل وایە، تەنێ لە ژمارەی دێڕ لە گەڵی‌دا دەگۆڕێ.

قەسیدە بریتی‌یە لەو پارچە شیعرەی کە لە هەژدە دێڕە شیعر تێپەڕ دەکا. واتە غەزەل لە ڕووی ڕوخسارەوە ئەگەر لە هەژدە دێڕ تێپەڕی کرد دەبێ بە قەسیدە. بێ گومان قەسیدە بۆ ڕووداوی درێژ و قسەی زۆر بەکار دەهێنرێ، بە تایبەتی ناوەڕۆکی قارەمانی و ڕووداوی کۆمەڵایەتی و هەندێ جاریش دڵداری و ئایین (موناجات و نەعت) و هی تریش. گیانی مەلحەمی و ڕووداوی چیرۆکی لە هەندێ قەسیدەدا دەبینرێ، بەڵام بە هیچ جۆرێ قەسیدەی عەرووزی نابێ بە چیرۆکی شیعری یا مەسنەوی یا داستانی خۆماڵی و ئێپۆس و پۆیێمی (چیرۆکی شیعری تازە) ئەورووپایی حسێب بکرێ.

٩- شیعری پێنجینە بەند = پێنجین (موخەممەس)

جۆرە هونەرێکە لە ڕووی ڕوخسارەوە بریتی‌یە لە پارچە شیعرێک لە سەر کێشێکی عەرووزی دەبێ و بە سەر چەند بەندێک دابەش دەکرێ. هەر بەندی بریتی‌یە لە پێنج نیوە دێڕ شیعر، هەموو نیوە دێڕەکان لە بەندی یەکەم دا لە سەر یەک قافیە دەبن، هەرچی بەندەکانی تریشە چووار نیوە دێڕی یەکەم لە سەر یەک قافیە دەبن، کە ئەمە قافیەی نیوە دێڕی یەکەمی دێڕە شیعرەکەیە، نیوە دێڕی پێنجەمیش لە هەموو بەندەکان دا لە سەر قافیەی بەندی یەکەم دەبێ (ا ا ا ا ا ب ب ب ب ا ج ج ج ج ا).

شاعیرانی کلاسیکی کورد ئەم جۆرە قاڵبەیان بۆ بەشێک لە هونەری شیعریان بەکار هێناوە، بە زۆریش قەسیدەی پێنجین بۆ ناوەڕۆکی درێژ بەکار دەهێنرێ، هەروەها ئەم بابەتە شیعرە بۆ ماوەیێکی زۆر باو بوو و بووە هۆی مشتوماڵ کردنی هەست و زەوقی نەوەکانی داهاتوو، ژمارەیێک لە شاعیرانی کۆن و تازەی کورد بابەتی پێنجینیان بەکار هێناوە بۆ دەربڕینی هەست و وێنە گرتنی خەیاڵ و بزووتنەوەی ناو دڵ و دەروونیان.

شاعیرانی وەکو پرتەوی هەکاری و ئەدەب و بێخود و هی‌تر بە پێنجینیان ئەدەبی کوردی‌یان دەوڵەمەند کردووە.

١٠- شیعری چووارینە بەند (مورەببەع)

شیعری چووارینە بەند لە ڕووی ڕوخسارەوە بریتی‌یە لە پارچە شیعرێک لە سەر بنچینەی بەند دامەزراوە، هەر بەندی بریتی‌یە لە چووار نیوە دێڕ شیعر، هەموو نیوە دێڕەکان لە بەندی یەکەم دا لە سەر یەک قافیە دەبن، هەرچی بەندەکانی تریشە سێ نیوە دێڕی یەکەم لە سەر یەک قافیە دەبن، کە ئەمە قافیەی نیوە دێڕی یەکەمی دێڕە شیعرەکەیە، نیوە دێڕی چووارەمیش لە هەموو بەندەکان دا لە سەر قافیەی بەندی یەکەم

دەبێ (ا ا ا ا ب ب ب ا ج ج ج ا...) واتە لە دروست بوونی وەکو پێنجین وایە، تەنیا جیاوازیی لەگەڵ ئەودا ئەوەیە کە ئەمەیان هەر بەندی بریتییە لە چووار نیوە دێڕ.

شیعری چووارینە بەند لە دیوانی شاعیرانی وەکو پرتەوی هەکاری و بێخود و هیتر بەدی دەکرێ.

۱۱- پێنج خشتەکی

پێنج خشتەکی بریتییە لە بەرهەمی دوو شاعیر. ئەو شاعیرەی پێنج خشتەکی دروست دەکا، واتە شاعیری دووەم، شیعری شاعیرێک دیاری دەکا، سێ نیوە دێڕ شیعر دەخاتە سەر نیوە دێڕی یەکەمی هەموو دێڕە شیعرەکانی غەزەلەکە، واتە هەر دێڕە شیعرێک (دوو نیوە دێڕ) دەبێ بە پێنج نیوە دێڕ شیعر، سێ نیوە دێڕی یەکەم هی شاعیری دووەمە و دوو نیوە دێڕەکەی تر هی شاعیری یەکەمە، لەبەر ئەوەیە پێنج خشتەکی پێ دەڵێن. ئیتر بەم ڕەنگە وەکو چۆن خاوەنی غەزەلەکە نازناوی خۆی دەخاتە دێڕی دوایی شیعرەکەیەوە، شاعیری دووەمیش نازناوی دەخاتە یەکێ لەو سێ نیوە دێڕە شیعرەی کە بۆ دێڕی هەرە دوایی ڕێکی دەخا.

ناو و نیشانی پێنج خشتەکی لەئەدەبی کوردی بەم جۆرە دەبێ «پێنج خشتەکیی سالم لە سەر غەزەلێکی نالی» واتە سالم غەزەلێکی دیار کراوی نالی کردووە بە پێنج خشتەکی (تەخمیس کردووە). پێنج خشتەکی بە شێوە وەکو پێنجین وایە، بەڵام ئەویان لە بەرهەمی دوو شاعیرە و پێنجین بەرهەمی شاعیرێکە.

۱۲- تەرجیع بەند

بریتییە لە کۆمەڵێک غەزەل، بە زۆری لە دووازدە پارچە غەزەل پێک دێ، دەبێ ژمارەی دێڕی غەزەلەکان هێندەی یەک بن، واتە غەزەلی یەکەم چەند دێڕ بێ پێویستە غەزەلەکانی تریش هێندەی ئەو بن، لێرەدا هەر غەزەلێک لە دووازدە دێڕ تێ ناپەڕێ. هەموو غەزەلێکی تەرجیع بەندەکە بە دێڕە شیعرێکی دیاری کراو دووایییان دێ.

بە گشتی ئەم جۆرە شیعرە بۆ مەبەسی ئایینی بەکار دەهێنرێ، دیارە لە بنەڕەتیش دا بۆ گۆرانیی ئایینی دەهۆنرێتەوە لە مەولوود و کۆبوونەوە و کۆڕی زیکری دەروێشان گۆرانی بێژ بەدەم ئاوازی دەف و تەپڵەوە غەزەلی یەکەم دەچڕێ تا دەگاتە دێڕی دوایی ئەمەیان کۆرسی دەف ژەنەکان یا دانیشتووان بە ئاوازەوە دەیگێڕنەوە. غەزەلی دووەم یا هەر ئەو گۆرانی بێژە دەیچڕێ یا گۆرانی بێژێکی تر، دیسانەوە دێڕی دوایی بۆی دەگێڕنەوە، بەم

جۆرە تا غەزەلەکان هەموویان تەواو دەبن.

لە ئەدەبی تازەدا ئەم هونەرە بۆ مەبەسی کوردایەتی و سیاسی و کۆمەلایەتی و نیشتمانی بەکار هێنراوە. بۆ بەڵگە حەمدیی ساحیبقران زنجیرەییێک لەم جۆرە شیعرەی داناوە بە ناوی «تەرجیع بەندی نیشتمانی»یەوە.

١٣- تەرکیب بەند

وەکو تەرجیع بەند وایەو تەنیا جیاوازی‌یەکەی لەوە دایە کە دێری دووایی (خەرجە)ی هەموو بەندێک دەگۆڕێ، واتە دێڕەکە دووبارە و سێ بارە نابێتەوە وەکو تەرجیع بەند.

١٤- موستەزاد

شاعیر لە هونەری موستەزاد دا جۆرە وەستایی‌یێکی ئەندازیاری دەنوێنێ بەوەی غەزەلێک دەهۆنێتەوە لە سەر یەک کێش و یەک قافیە. لە پاشانا هەموو نیوە دێڕێک بە ڕستەییێک دەبەستێتەوە، ئەم ڕستەیە زیادەکەیە کە دەچێتە سەر هەموو نیوە دێڕەکانی شیعرەکە، بە مەرجێ ئەم زیادانەش بە تەنیا هەموویان لە سەر یەک کێش و یەک قافیە دەبن، بەڵام ئەوە هەیە غەزەلەکە بە تەنیا بێ زیادەکان غەزەلێکی ئاسایی‌یە و ئەگەر بەبێ زیادەکانیش بخوێنرێتەوە مانا بە دەستەوە دەدا، بەڵام زیادەکان ئەگەر بە تەنیا وەکو بەرهەمێکی تایبەتی بخوێنرێتەوە مانای تەواو بە دەستەوە نادەن، بەڵکو ئەم زیادانە هەر نیوە دێڕێک دەبێ بەشی کەرەوە و ڕوون کەرەوەی ئەو نیوە دێڕە غەزەلەی کە دەچێتە سەری.

شاعیرانی وەکو پرتەوی هەکاری و نالی بابەتی موستەزادیان هەیە.

١٥- مولەممەع

مولەممەع ئەو شیعرەیە کە بە زیاتر لە زمانێک ڕێک دەخرێ، بێ گومان لە شیعری کوردی دا بۆ مەبەسی مولەممەع زمانانی عەرەبی و فارسی و تورکی بەکار دەهێنرێن. شاعیری کورد لەم جۆرە هونەرەدا هەوڵ دەدا هەندێ نیوە دێڕ یا دێڕی تەواوی شیعر بە زمانێک یا زیاتر لەو سێ زمانە دەر ببڕێ، دیارە دەبێ لە مانا دا هەموو ڕستەکان بە زمانە جۆراو جۆرەکانەوە لەگەڵ یەکتری بگونجێن و مەبەسی گشتی‌ی شاعیر بە دەستەوە بدەن.

لە ئەدەبی کوردی دا مولەممەع لای ئەم شاعیرانەی خوارەوە و هی‌تریش دەبینرێ:

(١) مەلای جزیری عەرەبی و فارسی بەکار هێناوە.

(٢) نالی عەرەبی بەکار هێناوە.

(٣) سالم فارسی بەکار هێناوە.

(٤) مستەفا بەگی کوردی فارسی و عەرەبی و تورکی بەکار هێناوە.

(٥) شێخ رەزا فارسی و عەرەبی و تورکی بەکار هێناوە.

ئەوەی شایانی باسە ئەوەیە کە تێکهەڵکێشی ڕستەی زمانی بێگانە لە شیعری کوردی دا مولەممەع نی‌یە، بەڵکو ئەویش هونەرێکی ترە و «تێکهەڵکێش»ی پێ دەڵێن، بە زۆری ئایەتی قورئان و حەدیسی پێغەمبەر بۆ ئەم مەسەلەیە لە شیعری ئایینی دا (موناجات و نەعت) بەکار دەهێنرێ.

ئێپیک

ئێپیک (ئێپۆس) ئەو جۆرە بەرهەمەیە کە گیانی چیرۆکی تێدایە لە جێ و سەردەم و قارەمان و جووڵانەوە، لە ڕووی قەوارە و کێش و قافیەوە بە سەر دوو بەش دا دابەش دەکرێ:

١- بەیت

بەیت بە قەوارە زۆر درێژ نی‌یە، زمانی میللی‌یە و ڕستەی ساکارە و زۆربەی خەڵک تێ‌ی دەگا. کێش خۆماڵی (سیلاب)یە و قافیەی ڕەنگاوڕەنگە و لە سەر بنجی بەند (کووپلە) دادەمەزرێ، بۆ مەبەسی گۆرانی ووتن دادەنرێ.

٢- چیرۆکی شیعری (داستان = مەسنەوی)

چیرۆکی شیعری بە قەوارە درێژە، زمانی سفت و پتە و (کلاسیکی)یە، زیاتر پێوەندی‌ی بە خوێندەوار و ڕۆشنبیرەوە هەیە، لە ڕووی کێشەوە عەرووزی - سیلابی‌یە، لە ڕووی قافیەشەوە جووت قافیە (موزدەویج)ە (ا ا ب ب ج ج د د...).

کەرەستەی جووانکاری (ئێستێتیکی)

غەزەل و قەسیدە

زمانی شیعری نەتەوە موسوڵمانەکان (ووشەی فەرهەنگی و لیکیکۆن) کارێکی گەورەی کردۆتە سەر غەزەل و قەسیدەی کوردی ئەوەی پێڕەوی عەرووز و یەکێتی‌ی قافیەی کردووە، بە تایبەتی لە سەدەکانی شازدەمەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم. غەزەل

و قەسیدەی کوردی بە گشتی و ئەوەی خەریکی سۆفیزم و پاڕانەوە (موناجات) و نەعت (بۆ پێغەمبەر) و پێدا هەڵدان (مەدح) و شانازی (فەخر) بوون کەوتبوونە ژێر کار و زەبری زمانی عەرەبی‌یەوە، بە تایبەتی ووشە و زاراوەی زۆری فەلسەفە و سۆفیزم و شەریعەت و دەرویێشیزم (تەریقەت) لە ناو ئەم جۆرە شیعرە دا بەدی دەکران.

ئەوی ڕاستی بێ ئەم کۆمەڵە زاراوە و ووشە و ڕستانە لە غەزەل و قەسیدەدا لە شیعری کلاسیکی‌ی فارسی و تورکی دا بەکار دەهێنران. جگە لەمە، تا پلەیێک شیعری کوردی کەوتبووە ژێر کاری ڕەوانبیێژی (بلاغە)ی عەرەبی‌یەوە، یاری کردن بە ووشە و مانا، دروست کردنی تەنگوچەڵەمە بە ئانقەست، دانانی شیعری بێ نوختە، ڕێک خستنی شیعری داخراو (موعەمما) یەکێ بوو لە ئەدگارە گرنگ و دیارەکانی شیعری کلاسیکی کوردی.

هەموو جۆرە جووانکاری‌یە ووشەیی و مانایی‌یەکانی عەرەبی لە ڕووی مەشق و پراکتیکەوە لە شیعری کلاسیکی کوردی بەدی دەکرێ، وەکو: حوسنی فەساحەت، تەرسیع، فەواسیل، تەبدیل، جیناس و هەموو بەشەکانی، ئیستیعارە، سیحەتی تەقسیم، سیحەتی موتەقابیلات، موتابەقە، تەزمین، ئیستیحالە، هەموو بەشەکانی بەلاغەت، تەرجیع.

ئەم دیاردەیە لە ئەدەبی کوردی دا لەگەڵ ئەوەی تەنیا سوودی ڕۆشنبیر و خوێندەواری بەرزی تێدا بوو، زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی نەخوێندەوار و نیمچە خوێندەوار تێی نەدەگەیشتن و کەڵکیان لێ وەرنەدەگرت، بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا سوودی زۆر بوو، بەوەی کە زمانی کوردی دەوڵەمەند کرد، گەلێ ووشە و زاراوەی هێنایە ناو زمانی ئەدەبی‌یەوە. هەروەها تەکنیکی شیعر و جۆری بیر کردنەوەی شاعیریەتی بڵاو کردەوەو وێنە و مانای تازەی خستە گێتی‌ی ئەدەبی کوردی‌یەوە. بەم ڕەنگە ئەگەر کەڵکی بۆ سەردەمی خۆی زۆر نەبووبێ چونکە خوێندەوار کەم بوون، کەڵکی بۆ نەوەکانی داهاتوو و ئیێستا و دووا ڕۆژیش زیاتر دەبێ.

ئەو بەرهەمە کلاسیکی‌یە بەرزانە هەمیشەیین و بۆ هەموو سەردەم و ڕۆژگارێک دەست دەدەن چونکە ماکی نەمری دایهێناوون.

نازناو

نازناو (تەخەلوس) یەکێکە لە کردەوەکانی شاعیری کورد، بریتی‌یە لەوەی بە زۆری لە

دێری دووایی، یا پێش ئەو لە هەر غەزەل و قەسیدەیێک دا نازناوی خۆی تۆمار دەکرد. هەندێ جار ئەم نازناوە پێوەندیی بە ئایین یا بنەماڵە، یا سۆفیزم یا نیشتمان پەروەری یا موعەمما یا وەرگرتن لە شاعیرانی غەزەلی نەتەوەکانی تری موسوڵمانەوە بووە، وەکو: مەلا (مەلێ)، خانی، پرتەو، شەفیع، خانە، بێسارانی، نالی، سالم، کوردی، مەولەوی، حاجی، ئەدەب، حەریق، مەحوی، وەفایی، ناری، نیعمەتی، بێخود، خاکی، خەستە، مەجدی، ئاهی، سافی (صافی)، حەمدوون، حەمدی، ئەسیری (ئەثیری)، زێوەر، کانی، کەمالی و هیتر...

بەکار هێنانی نازناو لەلای شاعیرە تازەکانیش دا باوە، بەڵام ئەوە هەیە وەکو ناوێک شاعیرەکان پێی دەناسرێن و بەرهەمیان لە دیوان و ڕۆژنامە و گۆڤار دا بەو ناوە بڵاو دەکەنەوە، ئەگینا وەکو شاعیری کۆن نازناویان تێکهەڵکێشی ناو شیعرەکانیان ناکەن، چونکە ئەگەر کۆنەکان ترسی ئەوەیان بوو بێ شیعرەکانیان بدزرێن، چاپەمەنی و ڕۆژنامەگەری لە سەردەمی ئێستا دا ئەو ترسەی لە ناو بردووە، بە زۆری نازناوی شاعیری سەردەم پێوەندی بە ژیانی خۆی و کۆمەڵ و سیاسەت و خاک و نیشتمان و سامانی نەتەوایەتی‌یەوە هەیە، وەکو: پیرەمێرد، بێ کەس، دڵدار، گۆران، جگەرخوێن، هێمن، کامەران، هەردی، دیلان، دلزار، کاکەی فەلاح، هاوار، مەدهۆش و هیتر...

بەشی دەیەم

شیعری کوردی لە رووی ناوەرۆکەوە

مێژووی هەزار ساڵەی پڕ شانازیی ئەدەبی کوردی، بەرهەمێکی جووان و بەرز و نایاب و ڕەسەنی هەمەجۆر و ڕەنگاوڕەنگی لە سەرەتای پەیدا بوونیەوە تا سەردەمی تازە کردنەوەی ئەدەبی خستۆتە ناو لاپەڕەی تۆماری ووشەی نەمرەوە. بەرهەمی ئەدەبی کوردی ڕەنجی دڵسۆزی و هەست و نەستی ناوەوەی شاعیرانی سەدان ساڵی دووایییە. ئەدەبی نەنووسراوی میللی کارێکی گەورەی کردۆتە سەر بەرهەمی ئەدەبی کلاسیکیی نووسراوەوە.

جوگرافیای خاکی کوردەواری و بەسەرهاتی سیاسیی پڕ لە تەنگو چەڵەمەی کۆمەڵی کورد ناچاری کرد بوو سەدان ساڵ لە ناو ئیمپیراتۆریەتە گەورەکان بە پارچە کراوی بمێنێتەوە، ئەمە بووە هۆی ئەوەی بەرهەمی ئەدەبی کوردی بکەوێتە ژێر کاری ڕێباز و گۆڕانێکی تایبەتی، وە لە دوواجارا بووە هۆی ئەوەی شێوەو سیمایێکی تایبەتی وەربگرێ، لە ئەنجامدا بەرهەمی ئەدەبی کوردی بە دیالێکتە سەرەکییەکانی زمانی کوردی بە درێژایی ڕۆژگار کەوتە ناوەوە.

لەگەڵ ئەوەش دا هەندێ جار تووشی بەرهەمی ئەدەبی وا دەبین کە ئەدگاری دیالێکتە بچووک و ناوچەیییەکانیشی پێوە دیارە، بەڵام بە زۆری بەرهەمی هەزار ساڵەی تەمەنی ئەدەبی کوردی بە دیالێکتەکانی زمانی کوردی وەکو لوڕی و گۆرانی و کرمانجی (سەروو و خوواروو) بووە.

ڕێباز و گۆڕانی ئەدەبی کوردی لەو ناوچەیەی دیالێکتی تایبەتی زمانی کوردی تێدا باو بوو، قاڵب و شێوەی خۆی هەبوو، لە ماوەی چەند سەدەیێک، ئەدەبی هەر ناوچەیێک، ڕەنگدانەوەی خاسیەتەکانی ناوچەکە بوو. لەبەر ئەوەی ئەدەبەکە هەر یەک ئەدەب بوو و لە یەک سەرچاوەی گشتییەوە هەڵقوڵا بوو، پارێزگاریی خۆی کرد. جیاوازییەکەش بە چاکە گەڕایەوە، چونکە بووە هۆی ئەوەی بابەتی ڕەنگاوڕەنگ و روخساری جۆراو جۆر و ناوەرۆکی هەمە بابەت لە ئەدەبی کوردی دا پەیدا ببێ. هەر

دیالێکتێک لەم دیالێکتانە تاقی کردنەوەی هونەریی خۆی هێنایە ناو ئەدەبی گشتیی نەتەوەی کوردەوە، بەمە دەوڵەمەندتر و بە پێزتر بوو.

بەرهەمی ئەدەبی کوردی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە تێکڕای دیالێکتەکانی زمانی کوردی دەکرێ بە دوو بەشەوە:

١- لیریک

٢- ئیپیک

لیریک

لیریک پارچە شیعرێکی کورتە لە مەبەسەکانی دڵداری و جوانی و سرووشت و ژیانی کۆمەڵایەتی - سیاسی و دانایی و ئایین و فەلسەفە و سۆفیزم و بزووتنەوەی دەروونی ئادەمزاد و ناوەڕۆکی تر دەدوێ. بە زۆری جێگە و سەردەم و بزووتنەوە و قارەمانی زۆری تێدا نی‌یە، لە بنەڕەت دا، لە کۆنەوە بۆ مەبەسی گۆرانی چڕین دادەنرا.

لە ئەدەبی کوردی دا لیریک دەکرێ بە دوو بەشەوە:

١- شیعری لیریکی خۆماڵی ٢- شیعری لیریکی ئیسلامی (ئیسلامەوی)

١- شیعری لیریکی خۆماڵی

شیعری لیریکی خۆماڵی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە هەر یەکێکە لەگەڵ لیریکی ئیسلامی، تەنیا لە ڕووی ڕووخسارەوە لێ‌ی جیا دەبێتەوە، بەوەی لیریکی خۆماڵی لە سەر کێشی سیلاب دەهۆنرێتەوە و بایەخێکی زۆریش بە یەکێتی‌ی قافیە نادرێ، هەروەها ووشە و ڕستە و تەعبیری لیریکی ئیسلامی تێدا بەکار ناهێنرێ. ئەم لیریکە خۆماڵی‌یە تایبەتی‌یە بە دیالێکتەکانی گۆرانی و لوڕی و کرمانجی‌ی سەروو، لە دیالێکتی کرمانجی‌ی خواروو دا نابینرێ، لە ئەدەبی فۆلکلۆری دا نەبێ.

ئەوەی جێگەی سەرنج ڕاکێشانە ئەوەیە لیریکی خۆماڵی لە زمانی ستانداردی خەڵکی کوردەوە نزیکە، لەبەر ئەوە دەشێ «شیعری میللی»یشی پێ بڵێین. زیاتر شاعیران ئەم شێوەیان گرتووە بۆ ئەوەی دەنگی خۆیان بگەیێننە زۆربەی خەڵکی. ئەم دیاردەیە لە ئەدەبی کلاسیکی کوردی قوتابخانەی نالیش پەیدا بوو، نوێنەری ئەم ڕێبازە حاجی قادری کۆیی بوو لە بەشی میللی‌ی شیعرەکانی، لە پاشانا شێوازە (ئوسلووب) کە بۆ مەبەسی سیاسی - کۆمەڵایەتی لە لایەن شاعیرانی کوردەوە بەکار هێنرا تا دووای جەنگی یەکەمی گێتی.

٢- شیعری لیریکی ئیسلامی (ئیسلامەوی)

ئەم جۆرە شیعرە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لەم بابەتانە پێک دێ:

(١) پاڕانەوە (موناجات = ئیلاهیات)

بە زۆری لە شێوەی قەسیدە دا دەبێ، ناوەڕۆکی بریتی‌یە لە پاڕانەوە لە خودا و وەسف کردنی گەورەیی و توانایی لەبەر ڕۆشنایی بیر و باوەڕی موسوڵمانی. لە گەلێ شت دا لەگەڵ شیعری ئایینی عەرەبی یەکتری دەگرنەوە. سەرچاوەی ئەم جۆرە شیعرە قورئان و شەریعەتی ئیسلامی‌یە، شاعیر پشت بە ئایەتی قورئان دەبەستێ و وەکو خۆی وەری دەگرێ و هەر بە زمانی عەرەبی لەگەڵ ڕستەکانی شیعرەکەی تێکهەڵکێشیان دەکا. زمانی ئەم جۆرە شیعرە تێکەڵە، شاعیر ووشە و زاراوەی عەرەبی ئایینی زۆر بەکار دەهێنێ.

(٢) نەعت (پێدا هەڵدان و پاڕانەوە لە پێغەمبەر)

ئەم جۆرە شیعرە لە هەموو ڕوویێکەوە وەکو موناجات وایە، بەڵام تایبەتی‌یە بۆ پێغەمبەر، لێرەدا زیاد لە قورئان و ئەدەبیاتی ئایینی شاعیر بە زۆری حەدیسی پێغەمبەریش تێکهەڵکێش دەکا. گەلێ جار قەسیدەی موناجات و نەعت تێکەڵ بە یەکتری دەبن و بەرهەمەکە بۆ هەر دوو مەبەس دەست دەدا، چونکە بە ڕاستیش هەر یەکەیان ئەویتر تەواو دەکا، بە تایبەتی قەسیدەی نەعت ناکرێ لە موناجات جیا بکرێتەوە. زۆربەی شاعیرانی کلاسیکی‌ی کورد لەم هونەرەیان هەیە.

(٣) غەزەل

غەزەل بەو شیعرە دەووترێ کە ناوەڕۆکەکەی لە بابەت دڵداری و ئەڤین و خۆشەویستی و دەسبازی و ماچ و مووچ و بەزم و ڕەزمی ژنانەوەیە. شاعیر لە غەزەل دا وەسفی لەش و لار و خوو و ڕەووشت و جووانی و نازەنینی ژنان دەکا. لە کۆنا ناوەڕۆکی غەزەل دەکرا بە پێشەکی بۆ هەموو بابەتەکانی شیعری لیریکی، بەڵام لە دووایی دا «غەزەل» بوو بە مەبەسێکی تایبەتی‌ی سەربەخۆ لە ئەدەبی هەموو نەتەوە موسوڵمانەکان دا.

ئەگەر چی لە بنج دا غەزەل هەست و نەستێکە بەرامبەر بە مێیینە بەڵام لە ئەدەب دا لە ڕۆژگارانی گۆڕڕانی دا غەزەلی نێرینەش پەیدا بوو. ئەم بابەتە بەرهەمە لەئەدەبی کوردی دا کەمە، زیاتریش وەسف کردنی کوڕ و نوواندنی دڵداری و خۆشەویستی و سۆزە بەرامبەر بە نێرینە، لە بەرگێکی سۆفیزمیانە جێگەی خۆی لە شیعری کوردی دا کردۆتەوە.

هەندێ جار ئەم دوو بابەتە، واتە غەزەلی کوڕ و غەزەلی کچ تێکەڵ بە یەکتری دەبن و

گێتی‌یێکی سۆفیزم دروست دەکەن. جاری واش هەیە هەر دوو «غەزەل»ەکە بە «عەشق» دەزانن و زاراوەی «عەشقی حەقیقی» و «عەشقی مەجازی» بەکار دەهێنن.

غەزەلی سۆفیزم بریتی‌یە لە تەم و مژێکی گیانی، سۆز و خۆشەویستی‌یێکی ئەوتۆی دروست کردووە، هەندێ جار وا دەزانی ئەم خۆشەویستە کورە، هەندێ جاریش وا دەزانی کچە، جاری تریش تێکەڵ بە یەکتری دەبن و نەکور و نەکچە، ئەمە لای ئەوان «موتلەق»ە خۆی لە کردگار دا دەنوێنێ. جاری واش هەیە غەزەل (خۆشەویستی) لە نێوان سۆفیزم و دڵداری ڕاستی دا دەوەستێ.

(٤) وەسف

وەسف بۆ مەبەسی وێنەگرتنی دڵبەر لە ڕووی جوانیی ئەندامی لەشیەوە بەکار دەهێنرێ. هەروەها باس کردن و کێشانی دیمەنی سروشت جێگەیێکی دیاری لە هونەری وەسف دا هەیە. جگە لەوە وەسف خەریکی هەموو ڕووداوەکانی سروشتیشە وەکو ئاژەڵ و زیندەوەر و ڕووەک، بۆ جەنگ و سووار چاکیش بەکار دەهێنرێ. لەبەر ئەوەی وەسفی ئەم بابەتە ڕووداوانە، واتە جەنگ و سووار چاکی و شەڕ و شۆڕ پێویستی‌ی بە پشووی درێژ هەیە شیعرەکە لە هەژدە دێڕە شیعر تێپەڕ دەکا و دەبێتە قەسیدە. ئەم مەبەسە بێ گومان لەگەڵ شیعری دڵداری تێکەڵ دەبێ بە تایبەتی ئەگەر شیعرەکە پێوەندی‌ی بە وەسفی جوانی یارەوە هەبێ.

(٥) پێدا هەڵدان (مەدح)

ناوەرۆکی ئەم جۆرە شیعرە بریتی‌یە لە پێدا هەڵدان و دەرخستن و پیشان دانی خوو و ڕەووشتی چاک لەو کەسەی کە شیعرەکەی بۆ دادەنرێ. لەم جۆرە شیعرەدا تەنیا کردەوەی باشی ئادەمزاد وەردەگیرێ و کردەوەی خراپ پشت گوێ دەخرێ. دیارە مەرجیش نی‌یە ئەو کەسەی مەدح دەکرێ خاوەنی ئەم ڕەووشت و کردەوە چاکانە بێ کە شاعیر بۆی هەڵدەبەستێ. بە زۆری ئەم جۆرە شیعرە لە خووارەوە بۆ سەرەوە دەبێ، واتە کەسی بێ دەسەڵات ئەم بابەتە شیعرە دادەنێ بۆ کەسی زەبر بە دەست بۆ ئەوەی سوودی لێ وەربگرێ. هەندێ جاریش لە باوەڕەوە شاعیر مەدحی گەورەیێک یا زانایێک یا داهێنەرێک دەکا کە شایانی ئەو مەدحەیە.

(٦) شانازی (فەخر)

شاعیر لەم جۆرە شیعرەدا خۆی یا بنەماڵەی یا هۆز و عەشیرەتی وەکو شتێکی دیار و

پایەدار لە ناو کۆمەڵ دا پیشان دەدا. ئەم جۆرە شیعرە پێوەندی بە توانایی شاعیریەتێکی بەرزەوە هەیە، هەروەها دەبێ هەست و نەستێکی قووڵیشی تێدا بێ، بە تایبەتی دۆزینەوەی کەرەستە بۆ بەراوورد کردن. زمانی ئەم بابەتە شیعرە سفت و بەهێز دەبێ. هەندێ جاریش لە شانازی خۆ و بنەماڵە دەچێتە دەرەوە و خەریکی مێژوو و بە سەرهاتی نەتەوە دەبێ، وەکو شانازی کردن بە قارەمان و گەورە پیاو و کار بە دەست و زانا و داهێنەر و شاعیر و هونەروەری نەتەوە.

(٧) ماتەمنامە (مەرسیە)

ئەم جۆرە شیعرە وەکو پێدا هەڵدان (مەدح) وایە، بەڵام بۆ مردوو بەکار دەهێنرێ، هەندێ جاریش شاعیر پێش مردنی خۆی ماتەمنامە بۆ خۆی دادەنێ، کە بێ گومان دەبێ بە وەسیەتنامەیێک، ماتەمنامە نایابەکەی مستەفا بەگی کوردی لەم بابەتەیە.

(٨) ڕیسوا کردن (هەجوو)

ئەم جۆرە شیعرە بە پێچەوانەی پێدا هەڵدانە، واتە دەرخستن یا دروست کردنی خوو و ڕەووشتی خراپ بۆ ئەو کەسەی ڕیسوا دەکرێ، شاعیر لەم بابەتە شیعرەدا مەسەلە گەورە دەکا و ووشە و ڕستەی جنێوکاری بەکار دەهێنێ. دیارە ڕیسوا کردن ناچێتە ناو ڕەخنەوە، بەڵام بە هەموو جۆرێ ووردەکاری و جوانکار (ئیستێتیکی)ی تێدایە.

(٦) شیعری کراوە (مەکشووف)

شیعری کراوە بۆ مەبەسی باس کردن و دەرخستنی شتومەکی شاراوەی ژن و پیاو بە ئاشکرا بەکار دەهێنرێ. لەبەر ئەوەی لە ناو کۆمەڵ دا باس کردنی ئەم جۆرە شتانە شەرمە، بەم جۆرە شیعری کراوە خۆی دەبێ بە ڕیسوا کردن (هەجوو). لە ئەدەبی کوردی دا ئەم جۆرە شیعرە بۆ گەلێ مەبەس بەکار دەهێنرێ. بێ گومان لە کاتێک دا دروست دەبێ کە دوو بیروڕا بە پێچەوانەی یەکتری دەبن دژ بە یەک دەوەستن.

بەشێکی زۆر لە شیعری کراوەی کوردی هیچ پێوەندییێکی بە ڕیسوا کردنەوە نییە، وورد و جووان و هێمن و لە سەرخۆ شاعیری کورد توانیویەتی وێنەی هونەریی بەرز بنوێنێ لەم بابەتە شیعرەدا، بۆ وێنە شیعرە کراوەکەی «مەستوورە کە حەسناو و ئەدیبە بە حیسابێ»ی نالی، یا پێنجینەکەی ئەدەب بۆ نەسرەت خانمی ژنی «دوێ شەو شەوی شەمبە..». بەڵام بە زۆری لای شێخ ڕەزا بۆ مەبەسی جنێو و ڕیسوا کردن بەکار هێنراوە. وە ئەوەی ئاشکراشە ئەوەیە لەلای شێخ ڕەزا ئەگەر چی وێنەکانی هونەروەرانە دارێژراوون

و هەندێ جاریش تابلۆی کاریکاتێری زۆر جووان دەکێشێ بەڵام ئەندامی شاراوەی ژن و پیاو تێکەڵ بە یەکتری دەکا، بە تایبەتی زۆریش خەریکی هەتیو بازیە چونکە لە کۆمەڵی کوردەواری دا ئەو کوڕەی بە هەر هۆیێک خراپ بکرێ چاو شۆڕ دەبێ هەتا مردن. لەلای شێخ ڕەزا بە زۆری شیعری ڕیسوا کردن و شیعری کراوە تێکهەڵکێش کراون و بۆ یەک ئامانج بەکار هێنراون.

ئیپیک

ئیپیک (ئێپۆس) ڕووداو و بەسەرهاتە بە شیعر دەهۆنرێتەوە، بە زۆری ناوەرۆکی لە ئێپۆسی فۆلکلۆر وەردەگرێ، بەڵام شاعیری کورد بەو دەسکاری و داهێنانەی کە تێیدا خەرج دەکا، بەرهەمێکی ڕەسەنی تازەی تۆمار کراو دێنێتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. ئیتر زۆربەی ئەم بەرهەمە شیعری بەدرێژە دڵداریە ڕۆمانتیکییانەیە لە بارەی سووار چاکی و قارەمانی و ڕاووشکار و شەڕ و شۆڕەوەیە.

ئیپیک لە ڕووی ناوەرۆکەوە دەکرێ بە دوو بەشەوە:

١- بەیت

بەیت وەکو بابەتێکی چیرۆکی شیعری زیاتر بۆ مەبەسی گۆرانی چڕین دادەنرێ، خەریکی دڵداری و خۆشەویستی و سروشتە، هەروەها ڕووداوی مێژووی قارەمانیەتی و پاڵەوانیی نەتەوە لە شۆڕش و جەنگ و بەرگری لە نیشتمان دەگرێتەوە. ئەم جۆرە شیعرە «بەیتی مێرانی»شی پێ دەڵێن.

ئەدەبی کوردی کلاسیکی بە تایبەتی ئەدەبی دیالێکتی کرمانجیی سەروو بەرهەمی نایابی لەم بابەتەمان بۆ دەور دەکاتەوە، وەکو بەیتەکانی فەقێی تەیران «شێخی سەنعان» و «بەیتی فەقێ تەیران بەر ئاڤێ را خەبەر دایە»، بەرهەمی بە ناوبانگی مەلای باتی «بەیتی زەمبیل فرۆش» و هیتر.

٢- چیرۆکی شیعری

چیرۆکی شیعری داستان و مەلحەمە و مەسنەویشی پێ دەڵێن، لە دیالێکتەکانی گۆرانی و کرمانجیی سەروو باو بووە و بەرهەمێکی زۆر لەم بابەتەوە کەوتۆتە ناوەوە. ئەم جۆرە شیعرە پێوەندییێکی ڕاستەوخۆی بە میللەتەوە هەیە، هونەرێکی ڕەسەنی خۆماڵییە، ناوەرۆکی لە حیکایەتی بەر گوێی ئاگردان و گێڕانەوە و تاقی کردنەوەی پێشینان وەردەگرێ، بە سەرهات و سەر و سەر بردەی قارەمانان و بنەماڵە و هۆز و عەشیرەتی کورد

لە پێشانا دەبێ بە هەوێنی شیعری فۆلکلۆری، ئینجا ئەم بەرهەمە فۆلکلۆرییە دەبێتە سەرچاوە بۆ چیرۆکی شیعری تۆمار کراو. ئەگەر ناوەرۆکی هەندێ چیرۆکی شیعری کوردی لەگەڵ چیرۆکی شیعری نەتەوە هاوسێکان یەکتری بگرنەوە، لەبەر ئەوەیە سەرچاوەی هەموویان یەکێکە. جگە لەوە سەرچاوەی ئایینیش بە تایبەتی لە ڕووی سۆفیزمەوە کاری بە سەر شیعری چیرۆکی کوردی دا هەیە. هەروەها ناوەرۆکی حیکایەتی ئایینیی سامیی کۆن و حیکایەتی عەرەبیش جێی خۆیان لە ناو چیرۆکی کوردی کردۆتەوە، ئەم ناوەرۆکە بێگانانە بە ڕاستی ئەدەبی کوردییان دەوڵەمەند کردووە، چونکە وەستایانە لەلایەن شاعیرانی کوردەوە وەرگیراون و ئەدگاری کۆنیان وون کردووە و بوون بە کوردی، بەم ڕەنگە ڕووداوەکان بە جەوهەرێکی کوردی دووبارە خراونەتە ڕوو.

لە ڕووی سەرچاوە و ناوەرۆکەوە دەتووانین چیرۆکی شیعری کوردی بەسەر سێ بەشدا دابەش بکەین:

(١) ناوەرۆک و سەرچاوەی سامی و عەرەبی

لە پێشانا ئایینی کۆنی سامییەکان، ئینجا تەورات و ئینجیل و قورئان بوون بە سەرچاوە بۆ نووسینەوەی چیرۆکی شیعری لە ناو نەتەوە موسوڵمانەکان دا لە پاش داهاتنی ئایینی ئیسلام. بێ گومان کوردیش بەشداریی لەم کارەدا کردووە، ئەمە بە ئاشکرا لە چیرۆکی شیعری «یووسف و زولەیخا» دا دەردەکەوێ. ئەدەبی کوردی دوو بەرهەمی لەم بابەتەمان بۆ دەور دەکاتەوە، یەکەمیان «یووسف و زولەیخا»ی سەلیمی سلێمان (سەدەی هەڤدەم)، دووەمیان «یووسف و زولەیخا»ی حاریسی بدلیسی (سەدەی هەژدەم).

لە سەرچاوە عەرەبییەکان دا ڕووداوی دڵداریی لەیلا و مەجنوون دەورێکی باڵای لە چیرۆکی شیعری کوردی دا هەیە، بە درێژایی ڕۆژگار شاعیر و نووسەرانی کورد بایەخیان بە چیرۆکی میللی لەیلا و مەجنوون داوە. بەم جۆرە گەلێ تێکستی جۆراو جۆری ئەم چیرۆکە کەوتۆتە ناوەوە، لەمانە «لەیلا و مەجنوون»ی مەلا محەمەدی قولیی کەندووڵەیی لە ساڵی ١٧٣٢ لە نووسینەوەی بۆتەوە؛ «لەیلا و مەجنوون»ی حاریسی بدلیسی لە ساڵی ١٧٥٨ تەواوی کردووە، «لەیلا و مەجنوون»ی میرزا شەفیعی جامەرێزی کولیایی (سەدەی نۆزدەم)؛ «لەیلا و مەجنوون»ی مەلا مەحموودی بایەزیدی، بە پەخشان دایناوە و لە ١٨٥٨ تەواوی کردووە؛ «لەیلا و مەجنوون»ی مەلا وەلەدخان (سەدەی نۆزدەم).

جگە لەمانە حیکایەتی غەزای پێغەمبەر و ئەسحابە و فەرماندە بەراییەکانی ئیسلام ڕەنگیان لە چیرۆکی کوردی داوەتەوە، بۆ وێنە غەزا و بە سەرهاتی محەمەدی حەنیفە لە چیرۆکی شیعری کوردی دا جێگەی دیاری هەیە.

هەروەها بەرهەمێکی یەکجار زۆری ئەدەبی کوردیش لە ناوەوەیە لە بابەت مێژووی ژیان و بە سەرهاتی پێغەمبەرەوە، لە ئەدەبی کوردی و لە ناو خەڵک دا بە «مەولوودنامە» ناوی دەرکردووە.

(٢) ناوەرۆک و سەرچاوەی کۆنی خۆماڵیی پێش ئیسلام

ئەمە بریتییە لە هەموو حیکایەت و بە سەرهات و داستان و ئەفسانە و گێڕانەوە هەرە کۆنەکانی کە دەگەڕێنەوە پێش ئیسلام، واتە سەردەمی کۆچی هیندۆ ئەورووپی و هیندۆ ئێرانییەکان، بە تایبەتی سەردەمی هەزار ساڵەی پێش ئیسلام. لەمانە بۆ بەڵگە «شیرین و فەرهاد یا شیرین و خوسرەو»ی خانای قوبادی (سەدەی هەژدەم)؛ «جیهان گیرو رۆستەم»ی میرزا شەفیعی جامەڕێزی (سەدەی هەژدەم)؛ «بارام و گوڵەندام»ی شاعیری نەناسراوی کوردی سەدەی نۆزدەم و گەلێکی تریش.

دیارە ناوەرۆکی هەموو ئەم چیرۆکە شیعرییانە تەنیا خەریکی سەردەمی پێش ئیسلام نییە، بەڵکو هی پاش ئیسلامیشیان تێدایە، وەکو «شەڕی نادر شا»ی میرزا شەفیعی جامەڕێزی.

(٣) ناوەرۆک و سەرچاوەی کوردی

ئەم بابەتە چیرۆکی شیعرییە ناوەرۆکی لە گێڕانەوە و حیکایەت و بەیتی فۆلکلۆری میللییەوە وەردەگرێ، واتە ڕووداوەکانی تایبەتین بە کۆمەڵی کورد و قارەمانەکانی کوردن، ڕەنگدانەوەی ئامانج و ئاواتی میللەتن لەو ڕۆژگارەی کە شاعیری میللی یا کلاسیکی ڕووداوەکان دەخاتە قالبی «چیرۆکی شیعری»یەوە. شاکاری هەرە گەورەی ئەدەبی نەتەوەی کورد «مەم و زین»ی خانی لەم جۆرە بەرهەمەیە.

***

لە دوای ئەم پێشان دان و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردیدا لە ڕووی ڕوخسارو ناوەرۆکەوە دەگەینە ڕاستی یێک ئەویش ئەوەیە ئەدەبی کوردی لە دوو شێوازدا خۆی دەنوێنێ، یەکێکیان خۆماڵییەو ئەویتریان لە ئەنجامی لێکدانی مەدەنیەتی هەر چووار نەتەوە هاوسێکە (عەرەب و فارس و تورک و کورد) کە بە ئاینی موسوڵمان دروست

بووە. یەکەمیـان شیـعری لیـریکی و چیـرۆکی شیـعری‌یە دووەمیـان غـەزەل و قەسیـدەیە، بەرهەمی ئەدەبی کوردی کە بە شێوازی غەزەل و قەسیدە هاتۆتە ناوەوە ڕەسەن و کوردانەیە وەک شیعری لیریکی و چیرۆکی شیعری.

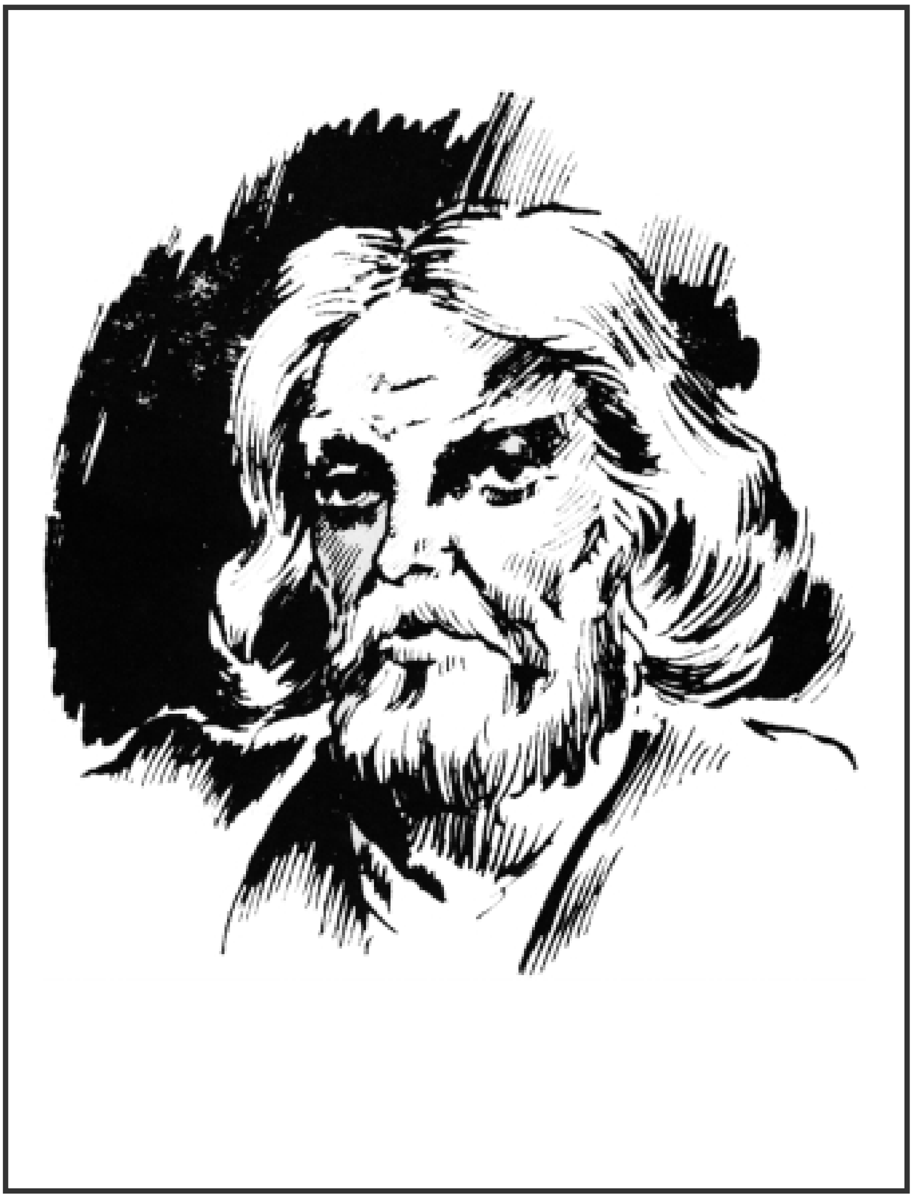

وێنەی بابا تاهیر

وێنەی ئارامگا کۆنەکەی بابا تاهیر
لە هەمەدان

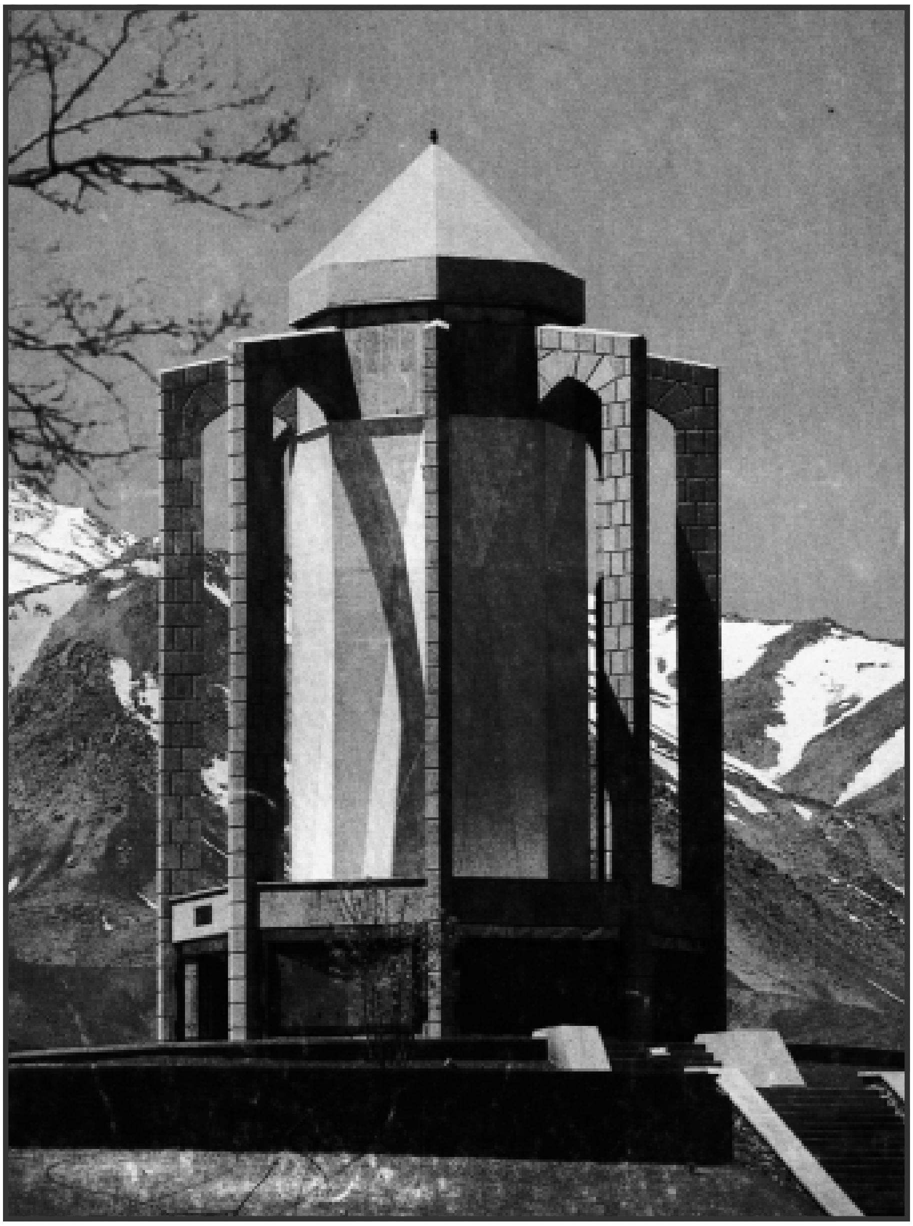

وێنەی ئارامگا تازەکەی بابا تاهیر

لە هەمەدان

بەشی یازدەم

بابا تاهیر

٩٣٧ - ١٠١٠

ژیانی بابا تاهیر

بابا تاهیری عوریانی هەمەدانی، ناوی تاهیرە. بابایان پێ ووتووە چونکە یەکێ بووە لە فریشتە و پیاو چاکانی ئەهلی هەقی یارسان. بەکار هێنانی ووشەی «بابا» لە پێش ناو بۆ رێبەرانی ئایینی یارسان و تەریقەتی دەروێشیزمی ئیسلامی لە کوردەواری دا هاوشانی ووشەی «پیر» بەکار دەهێنرێ. هەروەها «عوریان»یان پێ ووتووە، یا خۆی ئەم ناوەی بۆ خۆی هەڵبژاردووە، واتە «ڕووت، ڕووتەڵە»، چونکە باوەڕی بە فەلسەفەی سۆفیزم بووە، وەکو تیۆرییێک و لە شێوەی دەروێشیزم دەری بڕیوە وەکو پراکتیک. ئینجا هەمەدانییان پێ ووتووە، چونکە لە هەمەدان ژیاوە و هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووە و نێژراوە. لە شیعر دا ناوی ڕاستەقینەی خۆی کە «تاهیر»ە، بەکار هێناوە وەکو نازناو.

کۆنترین سەرچاوەیێک هەواڵی ژیانی بابا تاهیری تێدا نووسرابێ کتێبەکەی ڕاوەندییە. محەمەدی کوڕی عەلیی سلێمانی ڕاوەندی لە ساڵی ٥٩٩ھ/ ١٢٠٢م کتێبی «راحة الصدور وآیة السرور در تاریخ آل سلجوق»ی داناوە. لە ساڵی ١٣٣٣ بە کۆششی محەمەد ئیقبال و دانانی پەراوێز و پێرستەکان لەلایەن موجتەبا مینەوییەوە چاپ کراوە.

ئەم کتێبە باس لە دیدەنی نێوان سوڵتان توغرول بەگی سەلجووقی و بابا تاهیر دەکا، لێرەدا دانەر دەیەوێ ئەوە دەربڕێ کە پلە و جێگەی دەروێش و سۆفییان لەو دەورەدا باڵا بووە، ڕووداوی دیدەنییەکە بەم جۆرە دەگێڕێتەوە: «بیستم لەو کاتەی کە سوڵتان توغرول بەگ هاتە شاری هەمەدان، ئەولیای سۆفییان سێ پیر بوون، بابا تاهیر و بابا جەعفەر و شێخ حەمشا. لەلای شاخێک کە ناوی خدر بوو لە دەروازەی هەمەدان وەستا بوون. کە سوڵتان چاوی پێیان کەوت، پیاوەکانی خۆی ڕاگرت و خۆشی لە ئەسپ هاتە خووارەوە و

لەگەڵ وەزیری ئەبوونەسری کەندەری بەرەو ڕوویان هات و ویستی دەستیان ماچ بکا.

بابا تاهیر لەو کاتەدا لە حاڵەتی جەزب (جذب) دا بوو و ڕووی کردە سوڵتان و پێی ووت: ئەی تورک دەتەوێ چی لەگەڵ خەڵکی خودا بکەی؟ ووتی: ئەوەی ئەمر دەکەی ئەوە دەکەم. بابا تاهیر پێی ووت: ئەوە بکە کە خودا دەیەوێ، خودا دەڵێ: (إن الله يأمر بالعدل والاحسان). سوڵتان دەستی کرد بە گریان و ووتی: وا دەکەم. بابا تاهیر دەستی گرت و پێی ووت: ئەم دیاری‌یە لەمن وەردەگری؟ سوڵتان ووتی: بەڵێ. ئیتر بابا تاهیر گەرووی مەسینە شکاوەکەی لە ئەموستی دەرهێنا، ئەوەی بۆ ماوەیێکی زۆر بۆ دەسنوێژ بەکاری هێنا بوو، وە لە ئەموستی سوڵتانی کرد و پێی ووت: من هەموو سامانی سەر زەویم خستۆتە ناو دەستت، لەوکاتەی کە ئەم ئەموستیلەیە لە ئەموستت دەکەم، داد پەروەر بە. سوڵتان دیاری‌ی بابا تاهیری پاراست و بۆ هەر شەڕێک بچووایە لە دەستی دەکرد.

ئەوی ڕاستی بێ ئەوەیە کە بە تەواوی ساڵی لە دایک بوونی بابا تاهیر ئاشکرا نی‌یە. لە سەرچاوەیێک دا ئەوە هاتووە کە «بابا تاهیرکوڕی فەریدوونە، لە ساڵی ٤١٠ﻫ/ ١٠١٩م لە ژیانا بووە، لە بەڵگەیێکی ڕاستگۆ بیستراوە کە هەر لەو ساڵەش دا کۆچی دوایی کردووە». هەندێ لە سەر ئەو باوەڕەن کە لە (٣٢٦ﻫ/ ٩٣٧م - ٤١٠ﻫ/ ١٠١٩م) دا ژیاوە، هەندێکی تر دەڵێن لە (٣٩٠ﻫ/ ٩٩٩م - ٤٥٠ﻫ/ ١٠٥٨م) دا ژیاوە، بەشێکیش بە هاوچەرخی ئیبنی سینا (٤٢٨ﻫ/ ١٠٦٣م مردووە)ی دادەنێن، هی واش هەیە بە هاوچەرخی خواجە نەسیرەدینی تووسی (٦٧٢ﻫ/ ١٢٧٣م مردووە)ی دادەنێن.

تەزکەرە نووسەکان سەردەمی جیاواز بۆ ژیانی بابا تاهیر دیاری دەکەن، ئەوانەی کە بە هاوچەرخی عەینو لقوزاتی هەمەدانی (٥٢٥ﻫ/ ١١٣٠ مردووە) دادەنێن دیارە لە ڕاستی دوور کەوتوونەتەوە، خۆ ئەوەی بە هاوچەرخی خواجە نەسیرەدینی تووسیشی دادەنێ، دیارە زیاتر لە ڕاستی دوور کەوتۆتەوە.

ڕەزا قولی خانی هیدایەت دەڵێ: «تاهیری عوریانی هەمەدانی ناوی پیرۆزی بابا تاهیرە، لە زانا و دانا و عاریفانی سەردەمی خۆی بووە، خاوەنی کەرامات و مەقاماتی بڵند بووە، هەندێ بە هاوچەرخی سوڵتانەکانی سەلجووقی دادەنێن، ئەمە ڕاست نی‌یە، بابا تاهیر لە شێخە کۆنەکانە، هاوچەرخی دێلەمی‌یەکان بووە، لە ساڵی (٤١٠ﻫ) پێش عونسوری و فیردەوسی و هاوچەرخەکانی ئەوان کۆچی دوایی کردووە».

هەر لە بابەت دیاری کردنی سەردەمی لە دایک بوونی بابا تاهیرەوە، میرزا مەهدی خانی کەوکەب پەنا دەباتە بەر یەکێ لە دوو بەیتەکانی بابا تاهیر کە دەڵێ:

مـو ئان بەحـروم کـە دەر زەرف ئامـەدەسـتـوم
مـو ئان نوقـتـە کـە دەر حـەرف ئامـەدەسـتـوم
بـە هەر ئـەلـفی ئـەلـف قـــــەددی بـەر ئایـو
ئەلف قـەددوم کـە دەر ئەلف ئامـەدەسـتـوم

ئەم دوو بەیتە بە حیسابی ئەبجەد ساغ دەکاتەوە و ڕستەی «الف قد الف = ا. ل. ق. د. ا. ل. ف» دەکاتە ٣٢٦ھ بە ساڵی لە دایک بوونی بابا تاهیری دادەنێ.

سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦، لە (میرزا مهدی خان کوکب، شرح حال بابا طاهر، مجله آسیای بنگاله، ١٩٠٤)ی وەرگرتووە).

«جگە لەم حسێبی ئەبجەدی‌یە، بەلای ئێمەوە ئەم دوو بەیتە نهێنی و موعەممایێکی زۆری تێدایە و ئەستووری‌ی فەلسەفەی بابا تاهیر دەخاتە ڕوو لەبارەی یەکێتی‌ی بوونەوە، ئێمە وا بۆ لێکدانەوەی ئەم دوو بەیتە دەچین:

(شاعیر دەڵێ من ئەو زەریایەم کە لە قاپێکی بچووک دا خۆم دەنوێنم، واتە من لە هەموو «بوون» پێک هاتووم، بەڵام لە قاڵبی کەسێک دیار کەوتووم، وەکو چۆن قاپێک ئاو یا دڵۆپە ئاوێک نموونەی زەریایێکە.

من ئەو نوختەیەم کە لە حەرفەوە هاتووم. حەرف بەرامبەر بە زەریا و نوختەش بەرامبەر بە قاپەکەیە. هەروەها مەبەسی لە حەرف مانای «بسم الله الرحمن الرحیم»ە، بەم جۆرە ئەگەر نوختەیێک بێ لە «بسم الله» دەبێتە بەشێک لە خودا.

لە هەر ئەلفێک پەیکەر و قەد و قامەتی وەک ئەلف پەیدا دەبێ. مەبەس لە ئەلفی یەکەم تیپی (ا) یەکە ڕەمزی (١) تاکە یەکێکە واتە خودا، ئەلفی دووەم قەد و قامەت و ووجودی خۆیەتی کە ئەویش لە وێنەی (١) دایە، لەم ڕستەیەدا شاعیر دەیەوێ بڵێ خۆی بەشێکە لە خودا.

قەد و قامەتم کە وەکو ئەلف (ا) وایە، لە ئەلف (خودا) وە هاتووم.

هەر چۆنێک بێ بەپێی سەرچاوە باوەڕ پێ کراوەکان بابا تاهیر لەماوەی نێوان نیوەی دووەمی سەدەی دەیەم و نیوەی یەکەمی سەدەی یازدەمی مەسیحی ژیاوە، لە دایک بوون و کۆچی دوایی بە ساڵانی (٣٢٦ھ/ ٩٣٧م - ٤٠١ھ/ ١٠١٠م) دیاری کراوە.

بابا تاهیر و ئایینی یارسان

لە سەردەمی ژیانی بابا تاهیر دا ئایینی ئەهلی هەق «یارسان» لە گەلێ هەرێمە شاخاوییەکانی وولاتی کوردەواری و ناوچەکانی نزیک کوردستان لە ناوەوە بوو. زیاتریش ئەم ئایینە لەگەڵ ئەوەی لە ئیسلامیش کۆنترە بەڵام لەو ڕۆژگارە دا بەشێوە وەکو مەزهەبێکی موسوڵمانی خۆی دەنوواند و بە درێژایی ڕۆژگار یارسانەکان بەربەرەکانی دەکران بە تایبەتی لە سەردەمی عوسمانلییەکان بە «غولاتی شیعە» و «باتینی» و «عەلی ئیلاهی»ش ناویان دەبردن.

بێ گومان هەوای ئایینی یارسان کە تێکەڵ بە سۆفیزمی ئیسلامی بووە نەک تەنیا لە شیعرەکانی بابا تاهیر دەردەکەوێ، وەکو لە دوایی دا باسی لێوە دەکرێ، بەڵکو خۆشی ئەندامێکی گەورە بووەو پایە و پلە و مەقامێکی تایبەتی بووە لە ڕێکخراوی ئایینی یارسانەکان کە زمانی ڕەسمییان دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردییە. لەگەڵ ئەوەی ئەو زمانەی بابا تاهیر دوو بەیتەکانی پێ نووسیوەتەوە دیالێکتی گۆرانی نییە و دیالێکتێکی لوڕی ناوچەیی تێکەڵاوە، بەڵام پێڕەوانی یارسان لە بەری دەکەن و بە سروود دەیڵێن و بەلایانەوە کەس لە نهێنییەکانیان ناگا. دەبێ ئەوەش لە بیر نەکەین کە بابا تاهیر دیالێکتی گۆرانیی زانیوە و کاری لە دوو بەیتەکانی کردووە. جگە لەوە بەڵگەی دیکە بە دەستەوە هەیە کە بابا تاهیر شیعری بە گەلێ دیالێکتی تێکەڵاوی کوردی ووتووە، لەم لایەنەوە لە سەرەتای ساڵی ١٩٦٨ کارگەری زانستی لە بەشی کوردناسیی لقی ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی ئەرمەنستان گورگێن ئاکووپۆڤ هاتبووە شاری سانت پیترسبورگ (لینینگرادی ئەوسا). لە بابەت بابا تاهیرەوە ئەمەی بۆ گێڕامەوە:

«لە ساڵی ١٩٤٣ ڕۆژێکیان لە تاران لەگەڵ ڕەشید یاسەمی دانیشت بووین، سەدری قازیش لەوێ بوو، باس هاتە سەر باسی بابا تاهیر، یاسەمی دێڕە شیعرێکی بابا تاهیری خوێندەوە کە گۆیا ئەویش لە کابرایێکی پیری بیستووە، دێڕە شیعرەکە ئەمەیە:

کی گوتی ک نینە ل دونیادا راز
ئەڤ ک من شەیدایی تایەم ئەو ڕاز نینە؟

دێڕە شیعرەکە بە تیپی لاتینی:

Kî guti Ki nîne li dunyada raz
Ev Ki min Seydayi tayem ew raz nîne

واتە: (کێ دەڵێ کە لە دنیادا ڕاستی نییە، ئایا ئەوە ڕاستی نییە کە من شەیدای تۆم؟).

له ئاکووپۆڤم پرسی: ئەی نەتووت بۆچ ئەم دێڕە شیعرەی بابا تاهیریان نەخستۆتە ناو دیوانەکەیەوە؟ ووتی: نا.. لەبەر ئەوەی باباتاهیر پایە و پلەی بەرزی بووە لای یارسانان، هەندێ لەدوو بەیتەکانی بۆ پیرۆزی لە پەراوێزی دەسنووسی کتێبی ئایینی یارسان (سەرەنجام) تۆمارکراوە. مینۆرسکی سێزدە دوو بەیتی باباتاهیری لە کتێبی سەرەنجامدا دۆزیوەتەوە، هاوڕێکانیشی لەیارسانانی ئەهلی هەق سی و یەک دووبەیتی تریان بۆی ڕەوانەکردووە.

لە کتێبی «سەرەنجام» و «کۆمەڵێک لە نامە و شیعری ئەهلی هەق» ئەوە هاتووە کە شای عالەم بابا خۆشین (٤٠٦ھ / ١٠١٥م - ٤٦٧ھ/ ١٠٧٤م) لەو کاتەی لەگەڵ یاران و سوارانی سەر لە هەمەدان دەدا میوانی باباتاهیر دەبێ. ڕووداوەکان زیاتر لە گێڕانەوەی ئەفسانەیی دەکەن، وەکو زۆربەی ڕووداوەکانی ئایینی یارسان، بە تایبەتی بابا خۆشین پێنج ساڵیش پاش کۆچی دوایی بابا تاهیر لە دایک بووە، بەڵام بێ گومان ئەفسانە هەڵدەگەڕێتەوە بە ڕاستی چونکە ئەم یەکتری بینینە بۆتە هۆی ئەوەی بەرهەمی ئەدەبی بێتە ناوەوە.

گۆیا لە گفتوگۆییێک دا لە نێوان بابا تاهیر و شاخۆشینا، بابا تاهیر دەڵێ:

هەر کەس شاهەش تویی حالەش هەمینە
سەرینەش خشت و بالینەش زەمینە
جورموم ئینەست کە تە دۆست داروم
هەر کەس دۆستەش تویی حالەش چونینە

واتاکەی:

(هەرکەسێ تۆ شای بی دەبێ حاڵی وابێ
سەرینی خشتە و ڕایەخی زەویيە
گوناهم ئەوەیە کە تۆ دۆستی منی
ئەوەی تۆ دۆستی بی دەبێ حاڵی وابێ)

لە سروودی هەشتەمی سەرەنجام یا سروودی ئایینی یارسان، بابا تاهیر ناوی وەکو فریشتەییێکی ئەو ئایینە هاتووە:

ڕەواجی هەر دین، سەر حەلقەی شاهان
جەمشیدی جەم بەن، شۆن بەری ڕاهان
ئیرەجی یەحیا، سیاوەحشی کەی

حـــوســـێن شـــەهیـــد، نە کـــەربەلای تەی
عـــالی قـــەلەنـدەر، تاهیـــر قـــەلەندەر
هـەنـی چـیـش وا چـووم، پـووری ئـەسـکـەنـدەر

واتاکەی:

(سەرداری ئایین و سەر هەڵقەی شاهانی
جەمشیدی جەمی، ڕێ پیشاندەر و شوون هەڵگری
ئیرەجی یەحیا و سیاوەشی کەی
حوسێنی شەهید لە سارای کەربەلا
عالی قەلەندەر و تاهیر قەلەندەر
هەرچی تریش بڵێم تۆ زیاتری کوڕی ئەسکەندەری

شـاعـیـری یارسـان فـاریغ خـاوەنی ئەم سـروودەیە و نـاوی عـالی قـەلەندەر و تاهیـر قـەلەندەری بردووە وەکـو گـەورەیێک لە گـەورەکـانی ئاییـنی یـارسان. ئینجـا دەبینین عـالی قەلەندەر (سەدەکانی هەشتەم - نۆیەم هـ = چواردەم - پازدەم م) کە یەکێکە لە پیران و گەورەکـانی یارسان باس لە چوونی شا خۆشێن دەکا بۆ هەمەدان لەگەڵ نۆسەد کـەس لە یاران و سووارانی. لەو دوو بەیتەی خووارەوە ئەوە دەردەکەوێ کە لە ڕێی مەعنەوییەوە گیانی عـالی قەلەندەر و بابا تاهیـر یەکێکن، واتە گیانی باباتاهیر لە پاشانا چۆتە ناو ئەوەوە (دۆنادۆن)، لەبەر ئەوە کە شا خۆشێن چووە بۆ هەمەدان میـوانی عـالی قـەلەندەر بووە، لەم بابەتەوە دەڵێ:

شـام بی وە مـیـهـمـان، شـام بی وە مـیـهـمـان
عـالی نان عـالی شـام بی وە مـیـهـمـان
چەنی نـوهـســــەدە باش قـــــەلەنـدەران
بـابـا تـاهیـــر بیـم، مـــێـــردی هەمــــەدان

واتاکەی:

(شام بوو بە میوان
منی بەرز و بڵند شام بوو بە میوان
نۆ سەد کەس لە قەلەندەران میوانم بوون
من باباتاهیری خەڵکی هەمەدان بووم)

پیر قوبادی دێوانە (سەدەی هەشتەمی هـ - چواردەمی م) کە یەکێکە لە پیرانی ئایینی یارسان لە بابەت هاتنی بارەگای شا خۆشێن بۆ ماڵی بابا تاهیر دەڵێ:

ئـەویـانـەی تـاهیـــر ئەو یـانـەی تـاهیـــر

بارەگـــایی شـــام ئەویانەی تـاهیـــر
بوکـــان و کـــەرەم قـــەدیم قـــاهیـــر
نـەگـــرد هـوری زاتشـــەن حـــازیـر
واتاکەی:
(ماڵی تاهیر
بوو بە بارەگای شام
سەرچاوەی کەرەمە، کۆن و بە تووانایە
ئاگاداری هەموو کار و کردەوەیێکە)

زانیاری‌یێکی باش لە بارەی بە یەکتری گەیشتنی شای گێتی بابا خۆشێن و بابا تاهیر ڕۆژهەڵاتناسی ڕووس ڤ. ئیڤانۆڤ دەیدا بە دەستەوە، بە تایبەتی گفتوگۆ لە نێوان شا خۆشێن و بابا تاهیری هەمەدانی و فاتمەلەرە. ئەم گفتوگۆ ڕەمزی - ڕۆمانتیکی‌ی ناسکە پیاو دەگەیێنێتە لوتکەی توانەوە لە ناوەڕاستی دا، بە تایبەتی ئەو ژنە خاوەن بیروڕا پیرۆز و ڕەووشت پاکە کە لە خزمەت بابا تاهیر بووە، جەوهەری مێیینە بووە لە سێ کوچکەی شا خۆشێن و بابا تاهیر و فاتمەلەرە، گفتوگۆیان بە شیعری کوردی و فارسی بووە.

گەورەترین سەرچاوە لە مێژووی ئایینی ئەهلی هەقی یارسان شاکارەکەی حاجی نیعمەتوڵڵای موکری‌یە «شانامەی حەقیقەت» لەمەدا دانەر جێگەیێکی دیاری تەرخان کردووە بۆ بابا تاهیر لە ناو هەموو ئەو ڕێبەرانەی پێوەندی‌یان بە ئایینی یارسانەوە هەیە، کە خۆی ناویان دەنێ «گەورەکانی ئەهلی هەق».

ئیتر نابێ بیر لە شیعرەکانی بابا تاهیر بکرێتەوە بەبێ ئەوەی ڕەچاوی ئایینی یارسان بکرێ و پێویستە ئەو ئایینەش - هیچ نەبێ لە ڕووی داهێنانی ئەدەبی کوردی‌یەوە - بە چاویلکەی سۆفیزمی کلاسیکی‌ی تیۆری‌ی ئیسلامی کە بەشێکە لە سۆفیزمی کۆزمۆسی تەماشا بکرێ، ئەگەرچی لە ڕووی پراکتیکەوە بابا تاهیر خۆی وەکو دەروێشێکی ئەو سەردەمە دەنوێنێ.

دوو بەیتەکانی بابا تاهیر

١- دوو بەیتەکان لە ڕووی ڕوخسارەوە

أ- کێش و قافیە: چوارینەکان یا دوو بەیتەکانی بابا تاهیر، لە سەر کێشی هەزەجی شەش گۆشەیی سڕاوە (الهزج المسدس المحذوف = مفاعلین مفاعلین فعولن) دانراوون

ئەمە ئەگەر حیسابی عەرووزی عەرەبی بکەین، بەڵام ئەگەر بگەڕێینەوە کێشی خۆماڵی (سیلاب) دەبینین نیوە دێڕە شیعری دوو بەیتەکانی بابا تاهیر یازدە هیجایین بە کەرتی کورت و درێژەوە (ب -).

قافیەیان وەکو هەموو چوارینێک یەکەم و دووەم و چوارەم یەک دەبێ، سێیەم جیاوازە (ا ا ب ا)، بە دەگمەن واش رێک دەکەوێ کە فەرهەنگۆکێکی هەرچووار نیوە دێڕە شیعر لە سەر یەک قافیە بن (ا ا ا ا). ئەم بابەتە شیعرەی بابا تاهیر لە دوو بەیت و چوارینیان پێ دەووترێ، ترانەشیان پێ دەڵێن چونکە بە زۆری بە گۆرانی لەلایەن پێڕەوانی یارسانەوە لە سەر ئاوازی تەمبوور دەووترێن.

یەکەمین کەس شەمسی قەیسی ڕازی لە کتێبی «المعجم في معايير أشعار العجم» لە ١٧٣ کە لە سەرەتای سەدەی (حەوتەم ھ/ دووازدەم م) دایناوە، ئەم جۆرە چوارینانەی ناو ناوە «پەهلەویات». ئەوی ئاشکرایە ئەوەیە کە زمانی پەهلەوی (فارسی ناوەڕاست) لە دەوروبەری ساسانییەکان دا باو بوو، لە پاشانا فارسی تازە لەو بووەوە. ئیتر بێ گومان کە فارسی ناوەڕاست و تازە و هەموو زمانەکانی تری ئێرانی گەلێ شتی وەکیەکیان هەبێ و لە یەکترییەوە نزیک بن، مەسەلەی تێبینی و بیروڕا ئاڵۆز دەبێ. بەم جۆرە کە تەماشای دوو بەیتەکانی بابا تاهیر دەکەن دەبینین لە فارسی تازە ناکا، ناچار پەنا دەبەنە بەر دایکی ئەو فارسییە کە پەهلەوییە، ئیتر کە پەهلەوی بوو مانای ئەوەیە فارسییە، ئەم ناوەڕۆکە بۆ «پان ئێرانیستەکان» بووە بناغە بۆ ئەوەی هەموو شتێکی ڕەسەن ببەنەوە سەر فارسی، ئەگینا بۆ بە شوێن زمانی بابا تاهیر نەگەڕێێن لە زمان و دیالێکتەکانی تری زمانی بنەماڵەی ئێرانی وەکو زمانی کوردی بە هەموو دیالێکتەکانییەوە!

ب - ووشە و ڕستەی بابا تاهیر ساکارە، زۆربەی لە ناو خەڵکی دا لە ژیانی ڕۆژانەدا بەکار دەهێنرێن، لەبەر ئەوە بە درێژایی ڕۆژگار سوواوە و لە هەر ناوچەیێک شێوەی زمانی ئەو ناوچەیەی وەرگرتووە، دیارە مەبەس لەو زمانانەیە کە سەر بە کۆمەڵەی زمانانی ئێرانین. بۆ بەڵگە فارسەکان کە دیوانی بابا تاهیر چاپ دەکەن لە دووایی دا تەنیا فەرهەنگێکی یەک دوو لاپەڕەیی بۆ دەکەن کە بریتییە لە چەند ووشەیێک گۆیا زمانی فارسیی تازە ئاشنایان نییە. کەچی ڕاستییەکەی ئەوەیە ڕۆژگار زمانی شیعرەکانی گەلێ دوور خستۆتەوە لە زمانە بنچینەییەکەی بابا تاهیر.

ڕۆژهەڵاتناسانی ئەوروپا دەرکیان بەم دیاردەیە کردووە، لەم لایەنەوە بێرتیلس دەڵێ: «چووارینەکانی ئەم شاعیرە لە سەرەتادا بە زمانی فارسی ئەدەبی نەنووسرا بوونەوە، بەڵکو بە دیالێکتی ناوچەیی (نزیک لە دیالێکتی خەڵکی دێهاتی دەوروبەری هەمەدان)».

بە زۆری ئەو دیالێکتەی دوو بەیتەکانی پێ نووسراوە لوڕی پێ دەڵێن، تەنیا لە دەسنووسێک دا ئەوە هاتووە کە چووارینەکان بە دیالێکتی ڕاجی نووسراون. ڕۆژهەڵاتناسی ئینگلیز براون کە باس لە چاپی یەکەمی لەندەنی چوارینەکان دەکا دەڵێ «ڕاجی» نییە و «ڕازی»یە، واتە دیالێکتی ناوچەی «ڕەی».

ڕۆژهەڵاتناسی ڕووس ف. ئا. ژووکۆڤسکی بە قووڵی لە دوو بەیتەکانی بابا تاهیری کۆڵیوەتەوە لە ساڵی ١٨٨٨ لە پاش تاقی کردنەوەی پراکتیکی گەیشتۆتە ئەوەی کە گەلێ لە نەتەوە ئێرانی نەژادەکان بابا تاهیر بە شاعیری نەتەوەی خۆیان دادەنێن، چونکە هەر کەسە بە دیالێکتی خۆی دەیخوێنێتەوە».

لەم لایەنەوە مینۆرسکی لە سەر ئەو باوەڕەیە نەوەکو تەنیا بابا تاهیر لە هۆزی لوڕی کوردە، بەڵکو دوو بەیتەکانیشی سەر بە ناوچەی لوڕستان و دیالێکتی زمانانی ئەو سەردەمەی هەمەدانن و لە سەر ئەو باوەڕەیە کە شێوەی ئێستای چووارینەکان گەلێ دوورە لە ئەسڵی و بە درێژایی ڕۆژگار دەسکاری کراوون.

جگە لەمە وەنەبێ دوو بەیتەکانی بابا تاهیر تەنیا لای فارسەکان قاڵبی فارسی وەرگرت بێ، بەڵکو گەلێ لە زمانەکانی تری سەر بە بنەماڵەی ئێرانی بەهی خۆیانی دەزانن، بەوەی لە ماوەی هەزار ساڵ دا دەنگی وشەکانیان هێناوەتە سەر فۆنێتیک و فۆنێمی زمانەکەی خۆیان و گەیشتۆتە پلەیێک کە خاوەنی ئەو زمانانە بە تەواوی تێ بگەن و بە هی خۆیانی بزانن. ووشەی «دەست = dest» بە ڕوخسار هەر یەکێکە لە کوردی و فارسی دا، بەڵام مەگەر هەر ئەو کۆمپیوتەرەی (بە میلیۆن شەپۆل قسە دەکا) کە کورتی و درێژیی تیپی دەنگدار دیاری دەکا پێمان بڵێ کە جیاوازییێکی زۆر لە نێوان کورتی و درێژیی «e» لە «dest»ی کوردی و «e» لە «dest»ی فارسی دا هەیە. دیارە باس لە ڕستەی «نەناڵم = ne nalim» هەر ناکەین کە لە دووبەیتەکانی بابا تاهیر دا یەکجار زۆرە. کورد و مەلایری تویسرکانی دەڵێن «نە ناڵم = ne nalim»، خوڕڕەم ئابادی و برۆجەردی دەڵێن: «نە ناڵُم = ne nalum»، کەچی فارس دەڵێ «نە ناڵَم = ne nalem».

ئەوە ڕاستەکە ڕۆژگارو چارەنووس وایان کردووە دوو بەیتەکانی بابا تاهیر لە ئەدگاری بەرایی‌یان دوور بکەونەوە لە ڕووی دەنگەوە (فۆنێتیک)، بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا هەندێ لە ئەدگاری بنچینەیی‌یان پارێزراوە و بە شانازی‌یەوە لاپەڕەی مێژووی ئەدەبی کوردی ڕەنگین دەکەن.

٢- دوو بەیتەکان لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ناوەڕۆکی دوو بەیتەکانی بابا تاهیر پێوەندی‌یێکی توندیان لەگەڵ ئایینی یارسان هەیە. ڕاستە ئایینی یارسان خۆی بە کۆنترین ئایین دەژمێرێ، لەو ڕۆژە کردگار خۆی لە ئادەم یا کیومەرس دانوواند ئەم ئایینە لە ناوەوەیە، بەڵام هیچ نەبێ لە دەوری پاش بڵاو بوونەوەی ئیسلام بە شێوەی ڕێبازێکی سۆفیزم خۆی پیشان دەدا، بە تایبەتی کە عەلی‌ی کوڕی ئەبوو تالیب یەکەمین خودای یارسانی دەوری ئیسلامە و گیانی کردگار چۆتە لەشیەوە. بنچینەی لە سەر دۆنادۆن (تناسخ الارواح والتقمص والحلول) دامەزراوە. فەلسەفەی ئەفلاتوونی پرتەوی (ئیشراقی) و زەردەشتی و مانەوی و هیندۆکی و عیرفانی مەسیحی‌ی سەدەی دووەم و شیعەی باتینی و موعتەزیلە و سۆفیزمی وەرگرتووە.

بابا تاهیر لە سەدەی لە باو بوونی سۆفیزم ژیاوە (سۆفیزم لە سەدەکانی ٧ - ٩ مەسیحی باو بوو) کە دڵداری بەرامبەر بە خودا لە ناوەوە بوو. ئەمە چووە ناو زمانەکانی ئێرانی‌یەوە. لە ناو دوو بەیتەکانی بابا تاهیر دا دەتووانین هەست بە لیریکی دڵداری‌ی ناسک بکەین بەڵام تێکەڵ بە سروودی تووانەوە لە ناو خودا دا. لەگەڵ ئەوەش دا بێ گومان مەبەسی بابا تاهیر عەشقی خودایی بووە، با هەندێ وێنەش بۆنی عەشقی ئادەمزادی لێ بێ، هەر لەبەر ئەوەشە دوو بەیتەکانی بابا تاهیر لە ناو خەڵکی جێگەی تایبەتی‌یان بووە، چونکە ڕەنگدانەوەی دڵ و دەروونیان بووە.

بە گشتی بابا تاهیر لە شیعرەکانی دا خەریکی «یەکێتی‌ی بوون»ە، لە دووای دەگەڕێ. لە ڕێگە تووشی «شوق» و «وجد» و «قلق» و «عدم» دەبێ. بابا تاهیر لە هەموو «شتێک» دا «جووانی» دەبینێ، شیعرەکەی شێوەی غەزەل وەردەگرێ و ڕەنگدانەوەی ناو دڵی هەموو جووانی پەرستێکە، جا با لای شاعیر هیچ جیاوازی‌یێک لە نێوان ئەو کچە و گوڵێکی جووان دا نەبێ، چونکە هەر دووکیان وێنەی کردگارێکن، بەڵام ئەوەی کچی خۆش دەوێ ئەو کچە هەر کچە لەلای، کەچی ئەوەی گوڵی خۆش دەوێ کچەکەش دەبێ بە گوڵ لەلای، بەم جۆرە کردگار و کچ و گوڵ «یەکێتی‌ی بوون» دروست دەکەن.

دەسنووس و چاپی دوو بەیتەکانی بابا تاهیر

لەو ڕۆژەی ئەم دوو بەیتانە کەوتوونەتە ناوەوە، زیاتر لە ناو دڵ و مێشک و سنگی خەڵکی دا ژیاوون، چونکە ڕەنگدانەوەی هیوا و ئامانجیان بووە، کەمتریش تۆمار کراوون. لەوانەیە لەبەر ئەوە بوو بێ چونکە هەواییێکی میللی ساکاریان تێدایە. ئیتر وەکو چۆن هەمیشە دەسنووس و چاپی دەسنووسی سەر بەردی ئەم دوو بەیتانە لە ناوەوە بوو، لە سەردەمی پەیدا بوونی چاپی تازەش لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست چاپێکی زۆری دوو بەیتەکانی بابا تاهیر کەوتنە ناوەوە، بە تایبەتی لە پاش جەنگی دووەمی گێتی لە ئێرانا بڵاو کەرەوە و چاپخانەکان هونەریان دەنووا ند لە چاپ کردنی دوو بەیتەکان بە تابلۆ و وێنەی ڕەنگاوڕەنگی میناتووری و گۆڕینی بۆ زمانە گەورە و پێشکەوتووەکانی تری گێتی.

باوەڕ ناکەین نامەخانەی گەورە و بە ناو لە گێتی دا هەبێ و دەسنووسی دوو بەیتەکانی بابا تاهیری تێدا نەبێ. ئەم دەسنووسانە بوونە هۆی ئەوەی هەندێ لە ڕۆژهەڵاتناسەکان لە سەدەی نۆزدەم و سەدەی بیستەم دا گەلێ لە تێکستی ئەو دوو بەیتانە بڵاو بکەنەوە لەگەڵ گۆڕینیان بۆ زمانانی وەکو ئینگلیزی و فرەنسی و ئەڵەمان و هیتر.

أ - دەسنووس لە هەندێ لە نامەخانەکانی ئەورووپا

١- نامەخانەی نەتەوەیی لە پاریس

ئەم دەسنووسە ١٧٥ دوو بەیتی گرتۆتەخۆ. پێشەکی لەلایەن بەخش قولی قەرەباغی‌یەوە نووسراوە (چووار لاپەڕەیە). لە پێشەکی دا ئەوە هاتووە کە بە فەرمانی محەمەد شای قاجار هەندێ لە دوو بەیتەکانی بابا تاهیر کۆ کرایەوە بۆ ئەوەی لە فەوتان ڕزگاریان بێ، هەروەها پێشەکی نووس دەڵێ تا ئێستا کە (ساڵی ١٢٦٠ هەزار و دوو سەد و شەستی هیجری‌یە) (١٨٤٤م) ئەوەی لێرەدا تۆمار کراوە لە ویلایەتەکانی دوور و نزیک کۆ کراوەتەوە. لە دووا ڕۆژ دا ئەگەر دوو بەیتی تر دۆزرایەوە ئەوا لە ناو ئەم نامەیەدا دەینووسینەوە (شەش لاپەڕەی سپی بەجێ هێشتووە بۆ ئەو دوو بەیتانەی لە دووا ڕۆژ دا دەدۆزرێنەوە). ئینجا باس لەوە دەکا کە چۆن پێویستە ئەم قسانە لە گێتی‌ی نهێنی‌ی نا دیارەوە (عالم السرّ الغيبي) ببرێتە گێتی‌ی هەستی بینراو (عالم الادراك العيني)، ئەوجا باس لەوە دەکا کە تێگەیشتنی مانای ئەو پەندانەی خراونەتە پاڵ (الاستاذ المحقق الرّباني بابا طاهر الهمداني) کارێکی دژوار و قورسە.

٢- یەکێ لە دەسنووسە نایاب و گەورە و جوانەکانی شیعری کلاسیکیی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەشکۆڵی «گُلشن = گوڵشەن»ە، ئەمە لەلایەن محەمەدی قازیی کوڕی محەمەد ڕەزای مەهجوور لە ساڵی ١١٩٨ھ/ ١٧٨٣م ڕوونووسی کراوە. بریتییە لە ٤٥٩ پەڕە، پانایی (٦٩ × ٤٨,٥سم). لەگەڵ سەد وێنەی میناتووری ڕەنگاوڕەنگ. بەشێ لە دوو بەیتەکانی بابا تاهیری تێدا تۆمار کراوە. ژمارەی دەسنووسەکە (E-12)یە لە نامەخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیەی زانستی سانت پیترسبورگ پارێزراوە.

ب – دوو بەیتە چاپکراوەکانی بابا تاهیر

ئەوەی بە ناوی بابا تاهیرەوە کەوتۆتە ناوەوە لە بەرهەمی شیعری ئەوەیە کە نزیکەی ٦٠٠ دوو بەیت و پێنج غەزەل و چەند پارچەیێکە، بەڵام وا باوە کە دوو بەیتەکانی لە ١٣٠ تێپەڕ ناکەن.

چاپێکی زۆری دوو بەیتی بابا تاهیر لە ناوەوەیە بۆ بەکار هێنانی ڕۆژانە، دوو بەیتەکانی ئەم چاپانە لە قاڵبی زمانی فارسی تازەدا مەیبوون و بوون بە موڵکی فارس، هەر لەبەر ئەوەشە چوونەتە ناو مێژووی ئەدەبیاتیانەوە، بەڵام ئەوەندە هەیە بە ناوو ناوەڕۆک بابا تاهیر کوردە و توێکڵ و قاووغ زمانی فارسییە، لەو چەند ساڵەی دوواییەدا مەشقی گۆڕینی ئەم دوو بەیتانە دەستی پێ کرد لە زمانی ئەسڵی خۆیانەوە بۆ زمانی فارسیی تازەی ئەم چەند سەد ساڵەی دوواییەدا.

چاکترین چاپی زانستیی دوو بەیتەکانی بابا تاهیر ئەوەیە کە حوسێن وەحید دەستگوردی ساغی کردۆتەوە و ڕەشید یاسەمی پێشەکیی بۆ نووسیوەتەوە. ڕەنگە فراوانترین و گەورەترین کتێب لە بابەت بابا تاهیرەوە ئەوەی محەمەد کوڕی ئیبراهیمی ناسراو بە خەتیبی وەزیری بێ. هەرچی لە بارەی شاعیرەوە ووترابێ کۆی کردۆتەوە، هەوڵی ئەوەی داوە لە هیچ سەرچاوە و بەڵگەیێک لانەدا. بەڵام هەوای «پان ئێرانیستی»یانە بە ئاشکرا دیارە، ڕێگە نادا بابا تاهیر لە ناو چووار چێوەی «فارسیزم» بچێتە دەرەوە!

دۆزینەوەی شیعری تری بابا تاهیر

لەوانەیە بابا تاهیر ویستبێتی بە زمانی ئەو لوڕانەی پێڕەوی ئایینی یارسانیان دەکرد شیعر بڵێ. ئەوەی ئاشکراشە ئەوەیە کە بابا تاهیر شیعری بۆ سروود گوتن واتە گۆرانی

چڕین بۆ ئەهلی هەقی یارسان نووسیوە. ئەم سروودانە لە ناو ئەو خەڵکانەدا باوون و لەگەڵ ئاوازی تەمبوور دەووترێن.

لەو دووایی‌یە دا کۆمەڵێک شیعری بابا تاهیری هەمەدانی لە نامەخانەی مۆزەی قۆنیە لە ئارامگای جەلالەدینی ڕۆمی دۆزراوەتەوە، ئەو دەسنووسەی شیعرەکانی تێدا تۆمار کراوە لە ساڵی ٨٤٨ھ/ ١٤٤٤م ڕوو نووس کراوە. شیعرە کوردی‌یەکانی دەسنووسەکە ئەمانەی لای خوارەوەن:

١

گەر ئەژ زەر ئەونەهی دیوانە ئەز گل
بە پەرچینەش کری وانووشە وو ول
گەر ئەو بشنەش نەهی ئان داری شمشاد
گەر ئەو روونەش کری ئاواجی بلبل
سەرەنجامان بشی بە پا بە هەرزی
پایی تە گوور وی ماوایی تە گل

واتاکەی:

(با لە باتی گڵ و خاک تەلارێک لە زێڕ دروست بکەی
لە گوڵ و وەنەوشە پەرژینی بۆ بکەی
با لە سایەی ئەوداری شمشادە دابنیشی
با لە هەموو لایێکەوە بلبل ئاواز بپژێنێ
سەرەنجام لە ناو دەچێ و نامێنی
جێگەت گۆڕ و مەئوات گڵ دەبێ)

شاعیر لێرەدا باس لە کورتی‌ی ماوەی ژیانی ئادەمزاد دەکا، ئەوەی دروستی دەکا و دایدەمەزرێنێ گەلێ لە تەمەنی درێژترە، ئەم بیروڕایە دەور کردنەوەی بیر و باوەڕی ئایینی‌یە، ئەوەی دەڵێ ژیانی سەر زەوی کورتە و ژیانی دووەم نەمر و هەمیشەیی‌یە. سۆفیزمی پراکتیکی خەریکی ئەم مەسەلەیە چونکە بایەخ بە ژیانی گیانی دەدا نەوەکو ژیانی مەتریالی، لەوانەیە لەمەدا جیاوازی لە نێوان بیروڕای ئایینی و سۆفیزم «شەریعەت و تەریقەت» دا هەبێ.

٢

زاری جەم دی وە دایی مورج ئەد خەورود
مورجان دوو دەستی وە خودا دەرود

ناگـــــەهان بامـــــە دەند بازی وە داری
زارە جەش کوشت و موران زارج ئەد خورود
دالی جـــە ئەلوەند کـــووهان کـــەرد پەرواز
بازەش بە کوشت و خوونەش پاک وە خورود
بەعـــــد نەچیـــــرەوان دەردین و دە ئایین
بەو کـــەدەش تیـــر وە دال ئەژکـــار بەدرود
بشـــە نەچیـــرەوان دەســـتـــەت وەچا دەست
چەمنـنـەت بەد کـــــرە ئەژکـــــار بەدرود
بە نامی نەشـــئـــە ئینی کـــەمـــەن کـــەرد
بەمەن هەر ئان کەرەند هەروەد کەمەن کەرود
خـــوررەم ئان کـــیـــژ کـــو وەد کـــار نەبی
خـــوش ئان کـــیـــژ کـــو وەزنتکویی کـــەرود

واتاکەی:

(کەوێکم دی باڵندەیێکی گرت و خواردی
باڵندەکان هەر دوو دەستیان پان کردەوە لەبەر خودا
لەپڕ بازێک لە سەر دارێک بەفریایان کەوت
کەوی کوشت و باڵندەکان کەوەکەیان خوارد
داڵێک لە شاخی ئەلوەند پەروازەی دەکرد
بازی کوشت و هەموو خوێنی خواردەوە
لە پاشانا ڕاوچیێک پەیدا بوو
تیرێکی ئاڕاستەی داڵەکە کرد و لە پێی دا
(داڵ) ووتی ئەی ڕاوچی خودا دەستت بشکێنێ
چونکە ڕاوی ئێمەت تێک دا
لە وەراما ووتی بەم کردەوەیەی خۆت مەنازە
هەر کارێکی خراپی من بیکەم بۆ خۆم دێتەوە
بەختیاری بۆ ئەو کەسەیە کە کاری بەد ناکا

خۆشی بۆ ئەو کەسەیە کە بە بەدکاری ڕازی نابێ)

لەم پەندە دا شاعیر دەیەوێ ئەوە دەربخا کە لە دووای هەموو هێزێک هێزێکی بەهێزتر هەیە. کە هێز و توانا ببێ، دەبێ زەبر و زۆرداری هەبێ، کەوا بێ بەختیاری تەنیا لەوەدا دەبێ کە هێز نەبێ، کە نەبوو زۆرداری نابێ.

٣

یاگـــــیم دوڕ دی هەنـی دەریـە نـەبود یـار
یاگـیم خـوەردید گـهـان پەیدا نەبود یار
مـن ئەژ ئـان ڕوو بـەدامـــانـی تە زەد دەست
دەگـــــــەردوونـت پـەرو پـایـی نـەبـود یـار

واتاکەی:

(ئەو جێیەی دوڕم تێدا دی هێشتا زەریا نەبوو ئەی یار
ئەو جێیەی ڕۆژم تێدا دی هێشتا گێتی نەبوو ئەی یار
من لەو ڕۆژەی کە دەستم گەیشتە داوێنت
لە گەردوونت دا هێشتا پەرو باڵ نەبوو ئەی یار)

لەم دوو بەیتە دا بابا تاهیر باس لە «گیان» (یار) دەکا، ئەمە زۆر پێش دروست کردنی گێتی کەوتووە. بە پێی «سەرەنجام» لە پێشانا هیچ هەبوو، گێتی زەریا بوو، دوڕێک لە سەر دەریا دەسووڕایەوە. خودا دوڕەکەی لە ناوبرد، لە ئەنجاما دووکەڵ بڵند بوو و ئاسمانی دروست کرد. ئینجا ئەستێرەی بەرز کردەوە، لە پاشانا ژمارەی ئەو «یاران»ەی دیاری کرد کە لە دووایی دا لە لەشیانا خۆی دەنوێنێ، ئینجا لە ڕووناکی‌ی خۆی مانگ و خۆر و شەو و ڕۆژی دروست کرد.

شاعیر لەم دوو بەیتە دا هەمیشەیی «موتلەق» دەخاتە ڕوو، کە «گیان» هەبوو هێشتا «مادده» نەبوو، کە «دوڕ» و «ڕۆژ» و «یار» هەبوو هێشتا گێتی دروست نەبوو بوو.

ئەم شیعرەی بابا تاهیر شیعرێکی ترمان دێنێتەوە یاد کە دووسەد ساڵێک پاش ئەو ووتراوە، ئەمە شیعرەکەی ئیبنولفاریزە (ابن الفارض) (١١٨١ - ١٢٣٥م) کە دەڵێ:

شربنا على ذكر الحبيب مدامة سكرنا بها من قبل ان يُخلق الكرمُ

واتە: شەرابێکمان لە یاد کردنەوەی خۆشەویست خواردوە
پێی سەر خۆش بووین پێش ئەوەی ڕەز دروست ببێ

شاعیر ئەوە دەردەبڕێ کە «سەرخۆشی» واتە «گیان» پێش «مەی و مەیخانە» واتە «مادده» پەیدا بووە.

٤

یاکە ئەژ میهری تەم دەم میزەد ئەی یار
خویش بێگانەگان سنگم زەد ئەی یار
جورموم ئینە کە ئەژ تە دوست داروم
نەخوونم کەرد و نەم راهی زەد ئەی یار

واتاکەی:

(لەوێ کە من بەر میهری تۆ دەکەووم ئەی یار
خوێش و بێگانە سنگم بریندار دەکەن ئەی یار
گوناهم ئەوەیە کە من دۆستی تۆم
من نەخوێنم کردووە و نەڕێی کەسم گرتووە ئەی یار)

لەم دوو بەیتە دا شاعیر لەوە دەدوێ کە لە ڕێزی خەڵکی چۆتە دەرەوە، چونکە خەڵکی گوێ نادەنە عەشق، شاعیر گوێ دەداتە عەشق، بەم جۆرە لە ڕێز دەچێتە دەرەوە و دەبێ بە بێگانە، لەبەر ئەوە خەڵکی خۆشیان ناوێ و دەبێتە تاوانبار بەرامبەریان، هەر لەبەر ئەوەشە دەڵێ من گوناهم ئەوەیە تۆم خۆش دەوێ.

٥

مەن ئان پیروم کە خوانەندەم قەلەندەر
نە خانم بی نە مانم بی نە لەنگەر
روو هەمە روو وەرایەم گردی گێتی
شەو دەر ئایە وە ئەو سەنگی نەهم سەر

واتاکەی:

(من ئەو پیرەم کە بە قەلەندەر ناسراووم
نە ماڵم هەیە، نە سامانم هەیە، نە لەنگەر
بە درێژایی ڕۆژ هەمووی لە گێتی دەسووڕێمەوە
کە شەو دەکشێ سەرم لە سەر بەردێک دادەنێم)

ئەم دوو بەیتەی دەسنووسی قۆنیە (١٤٤٤م) لە دەسنووسی پاریس (١٨٤٤م)یش دا هەیە، ئەگەر بەرامبەری و بەراووردێک لە نێوان هەر دوو دووبەیت دا بکەین بۆمان

دەردەکەوێ تا چی ڕادەیێک دەسکاریی دوو بەیتەکانی بابا تاهیر کراوە. (بڕوانە «من = بابا تاهیر و هەمـوو قەڵەندەرێک» لەم کتـێبەدا، لەوێ ئەم دوو بەیتە بە شـێوەیێکی تر نووسراوەتەوە).

٦

یا ئەز ئین بەند دەر ئیـــزناوەکـــیـــتـــیم
خـوونەم ئەز خـوردو دەر خووناوە کـیـتـیم
یا دەرین شـــوومـــە گـــێـــتی ئوم نە یایا
ئەژ خـــووبی بارە دەر وەلاوە کـــیـــتـــیم

واتاکەی:

(حەزم دەکرد لە ئیزناوە بوومایە
خوێنم خواردۆتەوەو لەناو خوێنا دەژیم
لەم گێتی‌یەدا هیچ جێ‌یێک نی‌یە بۆ من بشێ
دیارە من لەخۆمدا نەماووم

دەبێ پیری بابا تاهیر یا دڵبەری لە ئیزناوە (ناوی ناوچەیێکە لە هەمەدان) بوو بێ و خۆی لە هەمەدان. لە یەکتری دوورن، بابا تاهیر دەبێ لە نزیک پیریەوە بێ، ئەگەر لەوێ نەبێ، دیارە لە هیچ جێگەیێکی تر نی‌یە، کە لە هیچ جێگەیێک نەبێ بوونی نی‌یە. ئەم وێنە داهێنراوە جـوانە جـەلالەدینی ڕۆمی (١٢٠٧ - ١٢٧٣)مـان دێنێـتـەوە یاد لە مەسنەوی‌یەکانی دا، کە ٢٥٠ ساڵێک پاش بابا تاهیر ژیاوە.

٧

پەنج رووزی هەنی خـــوررەم گـــهـــان بی
زەمین خـــەندان و بەرمـــان ئاسـمـــان بی
پەنج روویی هەنی هازید و ســـامـــان
نەجـــینان نام و نە ژ ئانان نیـــشـــان بی

واتاکەی:

(لە پێنج ڕۆژ دا گێتی بەختیارە
زەوی بۆمان پێ دەکەنێ و ئاسمان دامان دەپۆشێ
پێنج ڕۆژی تریش سەروەت و سامان لە ناوەوەیە
نە لەمانە و نە لەوان هیچ نیشانەیێک نەماوە)

پەندی پێشینانی کوردی دەڵێ «دنیا پێنج و دوو ڕۆژێکە» بە مانای حەوت یا دووجار پێنج ڕۆژ، لێرەدا بابا تاهیر ئەم هەڵهێنەمان بۆ دەکاتەوە لە بابەت «نەبوون»ی گێتی و «بوون»ی گیان. دەڵێ لە پێنج ڕۆژی یەکەم گێتی بەختیارە، ئەم خۆشی‌یە پێنج ڕۆژی تریشی دەمێنێ، لە پاش ئەوە نامێنێ، مەبەسیشی ئەوەیە کە تەنیا چاکە لە سەر ڕووی زەوی دەمێنێ.

٨

ئەلف کەژ کاف و نوونەش سەر بە بەر کەرد
هەمەش هامان گهان ئەو لاجیوەر کەرد
ئانکیش ئەو ئافیری گەردوونی گەردان
ئانیش ئەد سات و مەن ئەنداجە ئەر کەرد

واتاکەی:

(کە کاف و نوونی ووت و گێتی‌ی دروست کرد
گێتی‌ی بە ڕەنگی لاجیوەردی خستە ڕوو
ئەو کەسەی گەردوونی گەردان دەسووڕێنێتەوە
هەر ئەویشە ئەدگاری ئێمەشی داڕشتووە).

لەم دوو بابەتە دا بابا تاهیر بیروڕای ئایینی یارسان دەردەبڕێ لە بارەی کردگار و دروست کردنی گێتی‌یەوە. بێ گومان ئەمە لەگەڵ بیروڕای ئایینە ئاسمانی‌یەکانی تریش دەگونجێ، بە تایبەتی ئیسلام، چونکە ئەوەتا کاف و نوونی لە قورئان وەرگرتووە.

٩

بشەم بە ئەلوەند دامانی مو نیشانوم
دامەن ئەژ هەر دوو گێتی هاویشانوم
نیشانم تو لە وو موویەم بە زاری
بی کی بلبل هەنی وە ویل نیشانوم

واتاکەی:

(دەچم بۆ دامەنی کێوی ئەلوەند و لەوێ دادەنیشم
خۆم لە هەر دوو گێتی ڕزگار دەکەم
دادەنیشم و پرچم دەکەمەوە و واوەیلا دەکەم

با بلبل و گوڵ بەشداری لەم دانیشتنە بکەن)

***

ئەز ئان ئەسبیدە بازم هەمەدانی
بە تەنهایی کەروم نەچیرەوانی
هەمە بە من ویدیرەند چرغ و شاهین
بە نامی من کەرەند نەچیرەوانی

واتاکەی:
(من ئەو بازە سپی‌یە هەمەدانی‌یەم
بە تەنیایی ڕاووشکار دەکەم
هەموویان بەهۆی منەوە چرگ و شاهێنیان هەیە
بە ناوی منەوە ڕاووشکار دەکەن)

ئەم دوو بەیتە هەندێ لە بیر و ڕاکانی ئایینی یارسان شی دەکاتەوە و دەخاتە ڕوو: بابا تاهیر کە خۆی بە بازی سپی دادەنێ لاسایی پێشەوایان و پیرەوانی یارسان و سۆفیزمی ئیسلامی دەکا، ئەمانە هەموویان خۆیان بە بازی سپی دادەنێن، کردگاریش شابازە واتە شای بازان. لە «سەرەنجام» دا باز عاریفی تەواوە لە پایەی پیر دایە. شاباز ڕەنگدانەوەی «یەکێتی‌ی بوون»ە، هەموو بازانی تر بۆ ئەوە دەچن و لە ناو یەکتری دا دەتوێنەوە. بەو هۆیەوە دەڵێن یەکێ لە لەقەبەکانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی (١١٦٤م کۆچی دوایی کردووە) «بازی سپی»یە (الباز الأشهب).

گەشتێک بە ناو دوو بەیتەکانی بابا تاهیر

لە سەردەمی ژیانی بابا تاهیرا (سەدەی ٤ - ٥ ه/ ١٠ - ١١م) بزووتنەوەی سۆفیزمی ئیسلامی جارێ لە دەوری تیۆری‌ی کلاسیکی دابوو، مەبەسی لە تیۆری ئەوەیە کە هێشتا بە تەواوی ڕەنگی لە ئەدەبیات دا نەدابووەوە. بەڵام وەکو ئیدیۆلۆجی‌یەتێک گەلێ لق و پۆپی لێ بوو بووەوە، هەروەها لەو دەورەدا سەرەتای ئەو ئەدەبە بەرزە دەستی پێ کرد، کە لە ناوەرۆکی سۆفیزمەوە هەڵقولا بوو و لە دوایی دا بە «ئەدەبی عیرفانی» ناوبرا. ئەدەبی سۆفیزم پەنای بردە بەر شێوازی «ڕەمز» چونکە وەشاوەترین شێوازێکە بۆ دەربڕینی هەستی دەروونی‌ی لای پیرەوانی سۆفیزم.

بێ گومان سۆفیزم بزووتنەوە و گۆڕران بوو، تازە کردنەوە بوو، نەتەوە موسوڵمانەکانی ناعەرەب هەموو تازەییێکیان وەردەگرت، چونکە بە هۆی ئیسلامەوە لە کۆنی خۆیان داپچڕا بوون، هەمیشە ئامادە بوون کە شتی تازە وەربگرن.

لە سەرەتای ئیسلامەوە تا دەوروبەری ژیانی بابا تاهیر سۆفیزمی ئیسلامی شتێکی ئەو تۆمان بۆ دەور ناکاتەوە کە ببێتە نموونەییێکی باش لە ئەدەبی سۆفیزم جگە لەو شیعرە عەرەبی‌یانەی دەدرێنە پاڵ مەنسووری هەلاج (لە ۳۰۹ھ/ ۹۲۲م مردووە). لەبەر ئەوە دەتووانین بابا تاهیر بە یەکێک لە سەرامەدانی نوێ کردنەوەی شیعر و داهێنەرانی شیعری سۆفیزم بزانین نەوەکو تەنیا لە ئەدەبی کوردی دا بەڵکو لە گێتی‌ی سۆفیزمی ئیسلامی و کۆزمۆسیش دا.

لەگەڵ ئەوەی دوو بەیتەکانی بابا تاهیر دەچنە ناو دیوانی سۆفیزمی ئیسلامی‌یەوە، بەڵام بێ گومان جەوهەری ئایینە کۆنەکان و بە تایبەتی ئایینی یارسانیان پێوە دیارە، بێ گومان ئایینی یارسانیش گەلێ لە ئیسلام بە کۆنتر لە قەڵەم دەدرێ، لە دووایی دا دەتووانین بڵێین دوو بەیتەکان دەبن بە ڕەمز و قسەی پیرۆز لای هەموو سۆفی‌یێک لە هەر نەتەوەو ئایینێک دابێ.

جگە لەمە دوو بەیتەکان بۆ مەبەسی تریش بەکار دێن، وەکو دڵداری‌ی ڕۆمانتێکی‌ی نێوان نێر و مێ، بەم جۆرە مەستی مەیی ئاسمانی و سەرخۆشی مەیی مەیخانەی سەر زەوی بە سروود لە ناخی دڵ و دەروونیان ئاوازی ئاگرین دێتە دەرەوە و جووانی لە «بوون» دا بڵاو دەکاتەوە.

١- یاری نادیار

ئەستووری‌ی بیر و باوەڕی بابا تاهیر لە سەر دوو جەوهەر دامەزراوە «من» و «تۆ»، «من» بابا تاهیرە، دروشمی هەژاری و کەساسی و بێ دەسەڵاتی و پڕ گوناهی‌یە، نوێنەری هەموو سۆفی و دەروێشێکە کە بە شوێن ڕاستی دا دەگەڕێ. بابا تاهیر دەبێ وابێ، ئەگەر وا نەبێ دەبێتە بەشێک لە «تۆ» (کردگار) و مەسەلەکە کۆتایی پێ دێ، بەڵام نابێ مەسەلەکە کۆتایی پێ بێ.

بۆ مەبەسی هەڵبژاردنی دوو بەیتەکانی بابا تاهیر وەکو بەڵگە بۆ ئەم کتێبە باوەڕ بە دەسنووسی کۆن و بڵاو کراوەی ڕۆژهەڵاتناسەکان کراوە، هەرگیز تخوونی ئەو دووبەیتانە

نەکەوتووین کە گفتوگۆ و چەندو چوونیان لە سەرە و ئاووریشمان لە چاپە ڕەنگاوڕەنگە زۆر و زەبەندەکانی ئێران نەداوەتەوە.

«تۆ» خۆی لە یار و چاو ڕەش و دڵ و دڵسووتاو و دڵبەر و جووان (کردگار) دەنوێنێ. بابا تاهیر ڕەمزی نەگەیشتن بە ڕاستییە (حەقیقەت) و هەوڵ دەدا بگاتە ئەو ڕاستییە، ئەگەر بیگاتێ قۆناغی تووانەوەیە لە ناو کردگار دا، ئیتر «من» و «تۆ» نامێنێ.

١- من = بابا تاهیر و هەموو قەلەندەرێک

بابا تاهیر دەبێ دوور بێ (مجرد) لە هەموو «شت»، لە گێتیی مەتریالی دا نییە، ئەگەر لەوێ بێ مەبەس تێک دەچێ، لەم لایەنەوە دەڵێ:

مـــوو ئان ڕەندم کـــە نامم بێ قـــەلەندەر
نە خـــوون دێروم نە مـــوون دێروم نە لەنگەر
چورۆچ ئایۆ بگەردوم گـــەردی گـــێـــتی
چوشـــە و ئایۆ بەخـــشـــتی وانەهەم ســـەر

واتاکەی:
(من ئەو ڕەندەم کە ناووم قەلەندەرە
نە ماڵم هەیە، نە سامانم هەیە، نە لەنگەر
کە ڕۆژ دادێ لە سەر زەوی دەسووڕێمەوە
کە شەو دەکشێ سەرم لەسەر خشتێک دادەنێم)

هەروەها دەڵێ:

بیتە ســـەردەر گـــریبـــانوم شـــەو و رۆچ
ســـریشـک ئەز دیدە باروونوم شـــەو و ڕۆچ
نە بیـــمـــاروم نە ژایوم مـــیـکەرۆ دەرد
هەمی زوونوم کـــە نالوونوم شـــەو و ڕۆچ

واتاکەی:
(بێ تو شەو و ڕۆژ لە بیابانان دا دەژیم
شەو و ڕۆژ فرمێسک لە چاووم وەکو باران دێتە خووارەوە
نە ئازارم هەیە و نە دەردەداریشم
هەر ئەوەندە دەزانم کە شەو و ڕۆژ دەناڵێنم)

لێرەدا سنوور بۆ «کات» و «جێگە»ی شاعیر نی‌یە، کات هەموویەتی، شەو و ڕۆژ، جێگەش هەموویەتی، هەموو ڕووی زەوی، هەروەها نەوەکو بە لەش لە مەتریال دوورە، بەڵکو بە گیانیش لە ئێش و نێش و دەرد و ئازار دوورە، کەچی فرمێسک هەر دەڕێژێ و لە ناڵە ناڵیش ناکەوێ چونکە نەگەیشتۆتە ڕاستی (حەقیقەت).

ئەم «بوون»ەی تازە نی‌یە، لە تەمەنی لەشی زۆر درێژترە، لە «قالوو بەلا» (قالوا بلی)وەیە، بۆ ئەمە دەڵێ:

مــوو ئەز قــالوو بەلا تەشــویش دێروم
گــــوناه ئەز بەرگی داروون بیش دێروم
چوو فەردا نوومە خوونون نوومە خوونن
مــوو دەرکەف نوومە سەردە پیش دێروم

واتاکەی:

(من لە قالوو بەلاوە ترسم هەیە
لە گەڵای دار و درەخت زیاتر گوناهم هەیە
لەو ڕۆژەی کە هەر کەس کتێبی خۆی دەخوێنێتەوە
کتێبی دەستم شان و پیلم دەچەمێنێتەوە)

شاعیر زۆری ماوە لە ڕاستی (حەقیقەت) نزیک بکەوێتەوە، چونکە گوناهی یەکجار زۆرە، لە گەڵای دار و درەختی هەموو ڕووی زەوی زیاترە.

بابا تاهیر کە لە ڕۆژی قیامەت دا، وەکو هەموو کەسێکی تر، دەفتەری خۆی لەگەڵ خۆی دا هەڵدەگرێ، دەفتەرەکە لەبەر قورسی هەموو شان و پیلی دێنێتە خوارەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا شاعیر عاشقی ڕاستی‌یە و هیچ کۆڵ نادا و دەبێ بگاتە خۆشەویستی، دەڵێ:

مــووەم ئان ئازەرین مــورغی کــە دەر حــال
بســـووجم عــالەم ئەز بەرهەم زەنەم بال
مــوسەووير گــەر کــەشە نەقــشم بە دیوار
بســووجم خوونە ئەز تەئسیری تیمــسال

واتاکەی:

(منم ئەو باڵندە ئاگرینەی کە دەست بە جێ

همموو عالەم دەسووتێنم ئەگەر باڵم بشەکێنمەوە
وێنەگر ئەگەر وێنەم بکێشێ لە سەر دیوار
خانوو دەسووتێ لە تەئسیری وێنەکە)

شاعیر زۆر ڕاستە لە بیر و باوەڕی، عاشقێکە گەیشتۆتە پلەی سووتان، واتە تووانەوە و لە ناو چوون لە ناو مەعشووق دا، لەبەر ئەوەیە ئاگری عەشقی ئەوەندە بە تینە هەموو گێتی دەسووتێنێ، نەک تەنیا وەکو «لەش» بەڵکو ئەگەر وێنەشی لە سەر دیوار بکێشرێ، وێنە دەبێ بە ئاگر و گڵپە و خانووەکە دەسووتێنێ.

٢- تۆ = مەعشووق

«من» لەلای شاعیر «تۆ»یە، یاخود «تۆ» لە ناو «من» دایە، چونکە من عەودالّی تۆم، من تۆم ڕاکێشاوەتە ناو خۆم، لەو کاتەی کە من ئارەزوو دەکەم تۆ من بکێشییە ناو خۆت، بەمە «یەکێتیی بوون» دێتە دێ:

ز دل نەقشی جەمالت دەرنەشی یار
خەیالی خەتت و خالت دەرنەشی یار
مژە سازوم بە گەردی دیدە پرچین
کە خوون رێژە خەیالت دەرنەشی یار

واتاکەی:

(نەقشی جووانیت لە دڵم دەرناچێ ئەی یار
وێنەی خەت و خاڵت لە خەیاڵم دەرناچێ ئەی یار
برژانگم دەکەمە پەرژین لە دەوری چاووم
بۆ ئەوەی وێنەت دەرنەچی کە فرمێسکی خوێنین دەرێژم ئەی یار)

لەبەر ئەوەی شاعیر خۆی بێ تووانا و گوناهبار دادەنێ، لەوە دەترسێ لە پڕێک دا مەعشووق لە دڵی بچێتە دەرەوە یا لە خەیاڵی بسڕرێتەوە، بۆیە برژانگی دەکا بە پەرژین بۆ ئەوەی وێنەی مەعشووق لەگەڵ فرمێسکی خوێنین کە ئەویش لە ناخی دڵەوە هەڵدەقوڵێ نەچێتە دەرەوە.

دیارە شاعیر تەنیا بە عەشقی خۆی دەزانێ، ئەوەی لەلا ئاشکرایە کە ئەو مەعشووقەی ڕاکێشاوە بۆ خۆی، با مەعشووقەش گوێی نەداتێ، بەڵام هەر مەعشووقەیە کە شاعیر

خاوەنی بێ:

نیگارینا! دل و جانم تە دێری
هەمە پەیدا وو پەنهانم تە دێری
نەزوونم موو کە ئین دەرد ئەز کی دێروم
هەمێ زوو نوم کە دەرمانم تە دێری

واتاکەی:

(ئەی جووان تۆ خاوەنی دڵ و گیانی منی
تۆ خاوەنی بوون و نەبوونی منی
من نازانم ئەم دەردەم لە کوێوە هاتووە
بەڵام ئەوە دەزانم کە دەرمانم لای تۆیە)

ئەوەی نهێنییە و لای شاعیر ئاشکرا نییە ئەوەیە کە نازانێ لەبەر چی مەیلی بۆ مەعشووقە هەیە، واتە بە دەردی دڵدارییەکە ناگا، بەڵام لەوە دڵنیایە کە ئەم ڕەووشتەی ڕاستە، واتە تووانەوە لە ناو مەعشووقە ئامانجی دووایییە و ئەگەر عەشق دەرد بێ، ئەوا دەرمان لای مەعشووقەیە.

بابا تاهیر زیاتر «یەکێتی»یەکە ڕوون دەکاتەوە کە دەڵێ:

بورە بورە کە جانانوم تو وێ تو
بورە بورە کە سولتانوم تو وێ تو
تو خود زوونی کە غەیرەز تو نەزوونوم
بورە بورە کە ئیمانوم تو وێ تو

واتاکەی:

(وەرە وەرە جانی جانم هەر تۆی
وەرە وەرە سوڵتانی من تەنیا هەر تۆی
تۆ خۆت دەزانی کە لە تۆ زیاتر کەس ناناسم
وەرە وەرە بیر و باوەڕم هەر تۆی)

لێرە دا کە دوو شت «من» و «تۆ» بەرامبەر بە یەکتری دادەنێ، مەبەسی ئەوەیە هەر دووکیان بکا بە یەک، یاخود هەر دووکیان هەر یەکێکن، «من» بەلایەوە ناتەواوییە، ئەوەی تەواوی دەکا «تۆ»یە، ئەم «تۆ»یە خۆی یەکێکە و تەواوە، بێ «من»یش هەر

تەواوە، لەبەر ئەوەیە، «من» کە «نەبووە» بە «تۆ» دەبێ بە تەواو.

٣- نزیکی دوور - دووری نزیک

گەیشتن بە دڵبەر ئەو پەڕی ئاواتی بابا تاهیرە، ئەگەر بە یەکتری گەیشتن (ویساڵ = وصال) ڕاستەوخۆش نەبێ، با ناڕاستەوخۆ بێ:

خـوورەم ئانان کـە هەر شـامـان تە وینون
سـوخـون واتە کـروون واتە نشـینون
ئەگـەر دەسـتـوم نەوی کـایوم تە وینون
بشـوم ئانوون بوینم کـە تە وینون

واتاکەی:

(بەختیاری بۆ ئەوانەیە کەشەوان تۆ دەبینن
لەگەڵت دا قسە دەکەن و لە تەکت دا دادەنیشن
ئەگەر بۆم نەگونجێ تۆ ببینم
دەچم ئەو کەسانە دەبینم کە تۆیان دیوە)

لێرەدا ئەو یارە یاری هەموو کەسێکە، مەعشووقەی هەموو عاشقانە، لەبەر ئەوەیە بابا تاهیر ئەو کەسانە بە بەختیار دەزانێ کە گەیشتوونەتە ویساڵی مەعشووقە، دیارە خۆی جارێ هەر لە ڕێیە و هێشتا نە گەیشتۆتە نازەنین، ئەگەر تووشی ئەو کەسانە ببێ کە بە مەعشووقە شاد بوون ئەوا ئەویش بەختیار دەبێ چونکە ئەو عاشقانە بۆنی مەعشووقەیان پێوەیە.

لە غەزەلی ڕۆژهەڵات شەڕ و شۆڕ و مەیدانێکی زۆرانبازی دروست دەکرێ بۆ ئەو جووانەی هەموو کەسێک خۆشی دەوێ، ئایا لە دووا جار دا دەبێ بە هی کێ؟! بەڵام باباتاهیر ئەو جووانە لە گێتیی لەش دێنێتە دەرەوە و دەبێ بە بت، کە بوو بە بت دەبێ بە ئایین، ئیتر ئەو کەسانەی بە پەرستن (عیبادەت) دەتووانن بگەنە «بینین» دەبن بە ڕێبەری ئەوانەی لە ڕێگەن. بەم جۆرە بابا تاهیر دیمەنێکی ڕۆمانتیکی دروست دەکا، دڵدارییێکی وا دەخاتە ڕوو بە کەڵکی ئەرزیش و ئاسمانیش بێ.

بیر کردنەوە لە مەعشووقە زیکری شەو و ڕۆژی شاعیرە، بووە بە هۆی هەوێنی خەیاڵبازی و داهێنانێکی وێنەی جووانی کە هەرگیز پێش ئەو نەووتراوە. خۆشەویست دوورە و نزیکیشە، ئەگەر چی ویساڵ بە وێنە ماددییە بەڵام لە ڕاستی دا ئیدیالییە (خەیاڵی)، شانۆی ویساڵ لە سەر بارەگای خەیاڵی گیانە، بۆیە شاعیر دەڵێ:

نەسـیـــمی کـەز بونی ئان کــاکــول ئایوو
مــەرا خــۆشـتــر ز بۆیی ســونبــول ئایوو
بە شـەو گـیـرەم خـەیالەشـرا دەر ئاغــووش
ســەحــەر ئەز بەسـتــەرەم بۆیی گــولْ ئایوو
واتاکەی:
(ئەو شنە بایەی لە نێوان کاکۆڵت دێ
بۆ من لە بۆنی سونبول خۆشترە
بە شەو دەست لە ملی سێبەرت (تارماییت) دەکەم
بەیانی بۆنی گوڵ لە نوێنم هەڵدەستێ)

دڵداریی شاعیر وەکو دڵداریی خەڵکی تر نییە، مەعشووقەی ئەو وەکو مەعشووقەی عـاشـقـەکـانی تر نییە، عـاشـقـان بەلای ئەوەوە دوو جـۆرن: عـاشـقی مـوتلەق و عـاشـقی زەمــینی، ڕێگـەی گـەیشـتن بە عـەشـقی مـوتلەقی ڕاست چەتوونە، ئەوەی تر ئـاســانە. چەتوونەکەیان عاشقی وا هەیە بڕیوبەتی، هی واش هەیە نەیبڕیوە، هی وەکو بـابا تاهیر، بۆیە دەڵێ:
دلـم ز دەردی تــە دایم غـــــــەمــــــــینـە
بە بالین خـــشــــتم و بســــتــــر زەمـــینە
هەمین جــورمــوم کــە مــو تە دۆست دێروم
نە هەر کــــەس دۆست دارە حــــالەش ئینە
واتاکەی:
(دڵم لە دەردی تۆ دایم غەمگینە
خشت سەرینمە و زەوی نوێنمە
گوناهم ئەوەیە چونکە دۆستم هەیە
بەڵام هەموو کەسێکی دۆستی هەیە حاڵی وانییە)

دووریی مـەعـشــووقــە گـەلێ درێژە لای بابا تاهیـر، ئەو دوورییە بێ کـۆتاییـیە، بە بەڵگەی ئەوەی تا تەمەنیشی بە سەر دەچێ هەر ناگاتە دڵبەر کە دەڵێ:
بێ تـە ئەشـکم ز مـــــوژگـــــان تـەر ئـایـوو
بێ تە نـەخلی ئومـــێـــدم بی بـەر ئایوو
بێ تە دەرکــونجی تـەنهــایی شـــەو و ڕۆچ
نـەشـــینم تـاکــە عــومــرم بەر ســەر ئایوو

واتاکەی:
(بێ تۆ فرمێسک لە چاووم دێتە خوارێ
بێ تۆ داری ئومێدم بێ بەرە
بێ تۆ لە کونجی تەنیاییم شەو و ڕۆژ
هەروا دەمێنمەوە تا عومرم بە سەر دەچێ).

دەبێ بابا تاهیر نەگاتە ئەو «شت»ەی عەودالّیەتی، چونکە ئەگەر بیگاتێ جادووەکەی بەتالّ و ئەفسانە و نهێنی‌یەکانی ئاشکرا دەبن.

٤- یەکێتی‌ی بوون و پاڕانەوە

ڕەنگە ئەو بەلّگە هەلّبژێرراوانەی کە بۆ مەبەسی «یەکێتی‌ی بوون» لە شیعری بابا تاهیر دا دەخرێنە ڕوو لە سەردەمی ئێستامانا وەکو وێنەیێکی دووبارە کراو بێتە پێش چاو، چونکە لە پاش بابا تاهیر گەلێ لە شاعیرەکانی تری سۆفیزمی موسولّمانی‌ی عەرەب و فارس و تورک و کورد و هی تریش داهێنانی یەکجار بەرزیان هەیە لەم مەیدانەدا هی وەکو فەریدەدینی عەتتاری نیشابووری (لە ١٢٣٠م مردووە)، ئیبنولفاریز (١٢٣٥م مردووە)، محیەدینی ئیبنی عەرەبی (لە ١٢٤٠م مردووە)، جەلالەدینی ڕۆمی (١٢٧٣م مردووە)، فەزلولّلای حورووفی (لە ١٤٠٢م مردووە)، نوورەدینی جامی (لە ١٤٩٢م مردووە) و هی‌تریش. بەلاّم ئەگەر ڕەچاوی سەردەمەکە بکەین دەبینین بابا تاهیر دەبێتە سەر پشک و لە یەکەمین ئەو کەسانە دەژمێررێ کە ئەم وێنانەیان هێناوەتە ناو ئەدەبەوە وەکو داهێنانێک لە قالّبی سۆفیزم دا، باباتاهیر دەلّێ:

بە دەریا بنگرم دەریا تو وینوم
بە سەحرا بنگرم سەحرا تو وینوم
بە هەر جا بنگرم کۆه و دەر و دەشت
مەگەر ئان دەم کە زیبایی تو وینوم

واتاکەی:
(کە ڕوو لە زەریا دەکەم، لە زەریا تۆ دەبینم
کە ڕوو لە سارا دەکەم، لە سارا تۆ دەبینم
ڕوو لە هەر جێیێ بکەم؛ کێو و دەر و دەشت
تەنیا جووانی‌ی تۆ دەبینم).

دڵبەر هەموو شتێکە و لە هەموو جێیێکە، واتە «بوون» لەوە، یا لەوەوەیە، ئیتر «بوونی من» واتە بابا تاهیر، بەشێکە لە «بوونی تۆ» واتە «دڵبەر»، ئەمانە لە یەکتری جیا نابنەوە، ئەگەر چی وەکو دوو جەوهەر خۆیان دەنوێنن، بەڵام لە ڕاستی دا یەک جەوهەرن، بابا تاهیر ئەمە بەم جۆرە دەر دەبڕێ:

ئەگەر دل دلبەرە دلبەر چ نوومە
وەگەر دلبەر دلە ئەز چ نوومە
دڵ و دلبەر بە هەم ئامێتە دێروم
نەزوونوم دل کەهە دلبەر کو دوومە

واتاکەی:

(ئەگەر دڵ دڵبەرە دڵبەر ناوی چی‌یە
ئەگەر دڵبەر دڵە دڵ ناوی چی‌یە
دڵ و دڵبەرم تێکەڵ بە یەکتری بوون
نازانم دڵ کێهەیە و دڵبەر کامەیانە)

ئەم یەکێتی‌یە هەموو شتێک کۆدەکاتەوە، هیچ «بوون»ێک نی‌یە لە جەوهەری هەرە گەورە بچێتە دەرەوە، واتە هەموو شتێک وێنەی ئەو جەوهەرەی تێدایە، جەوهەری هەرە گەورە ، هی هەموو شتێکە، هی هەموو کەسێکە، بۆیە لێک بوونەوە و جیا بوونەوە لە ئارادا نی‌یە:

ئەگەر مەستانی مەستیم ئەز تە ئەیموون
وەگەر بێ پاو و دەستیم ئەز تە ئەیموون
ئەگەر گەوریم و تەرساو و موسولموون
بە هەرمیللەت کە هەستیم ئەز تە ئەیموون

واتاکەی:

(ئەگەر مەستی مەستانیش بین لە تۆ ئیمان داوا دەکەین
ئەگەر بێ پێ و دەستیش بین لە تۆ ئیمان داواو دەکەین
ئەگەر زەردەشتی و دیان و موسوڵمانیش بین
لە سەر هەر مەزهەبێک بین لە تۆ ئیمان داوا دەکەین)

هەموو شتێک لە دەست کردگارە، ئەوەی خۆی دروستی کردووە وێنەی خۆی دەنوێنێ و بەشێکە لە خۆی، واتە نابێ جیا ببێتەوە لێی، لەبەر ئەوە بە دڵنیایی‌یەوە شاعیر دەڵێ:

ئەز ئان رۆچی کە مارا ئافەریدی

به غــەیرەز مــەعــســیــەت ئەر مــا چ دیدی
خــودا وەند! بە حــەقــقی هەشت و چاورت
ز مــــوو بگوزەر شـــتـــر دیدی نە دیدی

واتاکەی:

(لەو ڕۆژەوە کە ئێمەت دروست کردووە
لە عاسی بوون بەدەر چیترت لە ئێمە نەدیوە
خودایە! بە هەقی هەشت و چووارت (دووازدە ئیمام)
لێمان خۆش بەو وا بزانە گوناهمان نەکردووە).

شاعیر پڕ باوەڕە کە خوداوەند لێی خۆش دەبێ و لە «دوور»ی ئەم نامێنێتەوە بەڵکو لێی «نزیک» دەبێتەوە.

٥- ڕێکخراوی دڵداران (عاشقان)

گـوڵ و بلبل، یەکـەمـیـان دروشـمی جـەوهەری هەرە گـەورەیە (کـردگـار)، دووەمـیـان ڕەنگدانەوەی کردگارە و هەمیشە عەودالی ئەوەیە بچێتەوە ناو گەوهەرە هەرە گەورەکەوە، بەڵام بابا تاهیر خۆی و عـاشقـانی تر لە ئادەمـزاد لە عـەشقـیـان دا بە گـەرمـتـر دەزانێ لە عەشقی بلبل بەرامبەر بە گوڵ، ئەوەی بووە بە نیشانە و بەڵگەی خۆشەویستی لە ئەدەبی هەموو نەتەوەکانی گێتی دا، بابا تاهیر دەڵێ:

بـوورە ســــووتـە دلـوون هـوون تـا بـنـالـیم
ز هـیــجــری ئان گـــولـی ڕەعنا بنالیم
بشـــیم با بلبلی شــەیدا بە گـــولشــەن
ئـەگـــەر بـلـبـل نـەنالـە مــــا بـنـالـیم

واتاکەی:

(وەرن ئەی دڵسووتاوان تا هەموومان بناڵین
لە دووریی ئەو گوڵی ڕەعنایە بناڵین
لەگەڵ بلبلی شەیدا دابنیشین لە گوڵشەن دا
ئەگەر بلبل نە ناڵێ با ئێمە بناڵین)

بابا تاهیر خۆی لە دڵداران جیا ناکاتەوە، هەمـوو کۆمـەڵێک ئامـانج و ڕەووشتی خۆی هەیە، تاکـەکـانی ئەو کۆمـەڵە هەست بە ئازاری یەکـتـری دەکـەن، چونکە بۆ یەک ئامـانج هەوڵ دەدەن، ئەویش گەڕانەوەیە بۆ جەوهەری هەرە گەورە، شاعیر لەم لایەنەوە دەڵێ:

نەوایی نالە غـــــەم ئەندووتە زونوو
عـــەیاری زەڕری خـــالیس پۆتە زونوو
بووره ســـــووتە دلوون دل هەم بنالیم
کــە حـــالی ســـووتە دل دلســـووتە زونوو

واتاکەی:

(ئاوازی نالە غەمخۆر دەیزانێ
عەیاری زێڕی خالیس بۆتە دەیزانێ
وەرن ئەی دڵسووتاوان با پێکەوە بناڵێن
دڵسووتاو حاڵی دڵسووتاو دەزانێ)

ناوەڕۆکی ئەم دوو بەیتە بە شێوەیێکی فراوان لە ئەدەبی نەتەوەکانی گێتی دا بڵاو بۆتەوە، ڕەنگە هەر کەسە بە داهێنانی خۆی بزانێ، کەچی ڕاستی‌یەکەی ئەوەتا بابا تاهیر ئەم وێنە بەرزە تازەیەمان بۆ یەکەم جار دەخاتە بەر دەست. جا ئەوەی پێی زانیوە، یا پێی نەزانیوە، گرنگ نی‌یە، چونکە لە دووای ئەو ووتوویەتی، هونەر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی یەکەم جار ووتوویەتی.

٢- دڵداریی سۆفیزم لە جووانی مەتریالی دا

با ئەندامانی ڕێکخراوی سۆفیزمی سەر ڕووی زەوی و ئیماندارانی ئایینی یارسان و هەموو خاوەن دڵێک لە سەر ئەو باوەڕە بن کە دوو بەیتەکانی بابا تاهیر هەمووی ڕەمز و نهێنی‌یە و کەس تێیان ناگا، خۆیان نەبن، بەڵام هەر ئەو ڕەمزانەش بوون بە نموونەی قووڵترین دڵداری و خۆشەویستی لە نێوان ئادەمزادا. لەو کاتەی کە مانای نهێنی لە ناو دوو بەیتەکانی بابا تاهیرا هەیە وەکو ئەوان دەڵێن، بەڵام ئێمەش دەڵێین مانای جووانی دڵداریی ڕۆمانتیکیشی هەیە، ئەمەی بە شێوەیێکی ئەدەبیی پڕ لە داهێنان دەر بڕیوە.

١- دڵبەر کچێکی جووانە

لێرە دا خۆشەویست پەیکەرێکە، نیگارێکی خان و مان و باڵا بەرز و نازدارە، زلفی گوڵاوی‌یە، چاوی بە کل ڕێژراوە، ئەوەی ئەم هەموو جووانی‌یەی هەبێ چۆن دەبێ سەرسام بێ، یا چۆن دەبێ پەیکەری وا هەر دەم لە پێش چاوی پیاو نەبێ، شاعیر دەڵێ:

تە کـەت نازندە چەشمـــوون ســورمـە سـایە

تـه كــــــــــەت بـالـنـده بـالا دل روبـايـه
ته كـەت مـوشكينه گـێـسـوو دەر قـەفـايه
ئەبی واجی كـــه ســـەر گـــەردوون چرايه
واتاكەی:
(تۆ كه خاوەن چاوی به كل ڕێژراو و پڕ نازی
تۆ كه خاوەن باڵای بەرز و دڵگیری
تۆ كه خاوەن زلفی موشكینی
بۆ سەرسام و سەر گەردانی له سەر ڕووی زەوی)

له دوو بەیتێكی تر دا دەڵێ:
نـیـگاری تازه خــیــزی مــوو كــوجــایی
به چەشـمـوون سـورمـه ریزی مـوو كـوجـایی
نـەفـــەس بەر ســینـەیی تاهیـر رەســیــده
دەمـی رەفـــتــەن عــەزیزی مــوو كــوجـایی
واتاكەی:
(ئەی تازه جووانی ئێمه له كوێی
ئەی خاوەن چاوی به كل ڕێژراوی ئێمه له كوێی
هەناسه له سنگی تاهیر دەرچوو «گەیشته گەروو»
ئەو دەمەی ڕۆیشتی، ئەی خۆشەویستی ئێمه له كوێی)

ئینجا دێته سەر «له خۆبایی بوونی نەمر»ی دلبەر به جووانی خۆی، دەزانێ هەموو كەس گرفتاریەتی، بۆیه بێ باكه، هەروەها بێ وەفاشه، وەفای ئەو هەمیشەیی نی‌یه، كورته له تەمەنی گوڵ دایه:
ئەڵاڵەی كـــۆهســـاروون هەفـــتـــەیی بێ
بنەوشـــەی جـــۆ كناروون هەفـــتـــەیی بێ
مـــونادی می‌كـــرم شـــەهروو وەشـــەهروو
وەفـــایی گـــولعـــوزاروون هەفـــتـــەیی بێ
واتاكەی:
(هەڵاڵەی باغی ناو شاخان هەفتەیی‌یه
بنەوشەی گوێی ئاوان هەفتەیی‌یه
بانگدەر با شار به شار بانگ بدا كه

وەفای گوڵرووان هەفتەیی‌یە)

٢- دڵ مەڵبەندی خراپەیە

دڵ لای شاعیر مەڵبەندی دڵداری‌یە، بارەگای یار و خۆشەویستە، ئەمە «جەوهەرێکی ئاسمانی» یا «پەیکەرێکی زەمینی» بێ گرنک نی‌یە. دڵ شتێکی پیرۆزە، جێی هەست و نەستە، نزیک ترین شتە لە ئادەمزاد، بەڵکو گیان و بوونی ئەو ئادەمزادەیە، بەڵام کە دەبێتە مەڵبەندی دڵبەر لە خاوەنی ڕاستەقینەی خۆی دوور دەکەوێتەوە و دەبێتە ماڵی دڵبەر، ئیتر شاعیر ناچار دەبێ خۆی لێ بێ بەری بکا، بەم جۆرە دەبێتە مەڵبەندی خراپە، شاعیر دەڵێ:

مەگەر شێر و پەلەنگی ئەی دل ئەی دل
بە موو دایم بە جەنگی ئەی دل ئەی دل
ئەگەر دەستوم فەتی خوونت وەرێژوم
وە وینم تا چ ڕەنگی ئەی دڵ ئەی دل

واتاکەی:

(دیارە ئەی دڵ تۆ شێر و پڵنگی
لەبەر ئەوەیە هەمیشە لەگەڵ ئێمە لە جەنگ دای
ئەگەر بکەویە بەر دەستم خوێنت دەرێژم
بۆ ئەوەی ببینم تۆ ڕەنگت چۆنە ئەی دڵ)

کە دڵ وەکو شێر و پڵنگ وابێ دیارە ڕەق و ووشک و بێ بەزەیی دەبێ، لەبەر ئەوە هیوا و ئامانجی شاعیر لەوەدایە کە لێی دوور بکەوێتەوە، زۆر دوور بکەوێتەوە بگاتە کاکێشانی فەلەک.

لە پاشانا زۆر هونەروەرانە بە دڵی دەڵێ کە گوناهی زۆرە، ئەم گوناهە بێ گومان لە لەش دا خۆی دەنوێنێ، بۆیە دەڵێ لەشی قورسی پڕ گوناهت بەجێ بهێڵە تا بەسووکی بگەیە جێ و بارت قورس نەبێ.

دلا! راهی تەپڕ خار و خەسەک بێ
گوزەرگاهی تە بەر ئەوجی فەلەک بێ
گەر ئەز دەستت بەر ئایوو پۆست ئەز تەن
بە رەفکەن تاکە بارت کەمتەرەک بێ

واتاکەی:

(ئەی دڵ ڕێگەت با پڕ لە دڕک و داڵ بێ
ڕووت بەرەو کاکێشانی فەلەک بێ
ئەگەر بۆت کرا پێستت ڕزگار بکەی «لە دەست لەش»
لەشت بەجێ بهێڵە تا بە کۆڵێکی سووک دەربچێ)

ئینجا بەلای شاعیرەوە کە دڵ ڕەق بێ، بەزەیی تێدا نابێ، کە دەڵێین «دڵ دەسووتێ» واتە پڕ لە هەست و نەستە، کە «دڵ نەسووتێ» واتە بێ هەست و نەستە. یاری خۆشەویست دڵی وەک بەردەو بە دڵدار ناسووتێ. بەڵام شاعیر دەڵێ من خۆم دەسووتێنم تا دڵی دڵبەر بسووتێ، چونکە هەر دووکیان هەر یەکێکن و دڵی دڵبەر وا لە ناو دڵی شاعیر دایە. بەم جۆرە دڵەکە لە ناو دەبا چونکە تەڕایی تێدا نی‌یە، بۆیە دەسووتێ، نابینی هەموو شتێک بە ئاگر دەسووتێ تەنیا داری تەڕ نەبێ:

دڵت ئەی سەنگدل بەر ما نەسووجە
عەجەب نەبوە ئەگەر خارا نەسووجە
بسووجم تا بسووجوونم دلت را
دەر ئاتەش چووپی تەر تەنها نەسووجە

واتاکەی:

(ئەی خاوەن دڵی وەک بەرد دڵت بە ئێمە ناسووتێ
سەیریش نی‌یە ئەگەر بەرد نەسووتێ
من دەسووتێم تا دڵی تۆ بسووتێنم
لە ناو ئاگر تەنیا داری تەڕ ناسووتێ)

بابا تاهیر سەرسام ماوە لە دەست ئەم «دڵ»ە، تێ ناگا، نازانێ چی‌یە، هێشتا هەر لە ڕێگایە و نەگەیشتۆتە «ڕاستی»ی دڵەکە، ژیانی ئەمریش بەلای ئەوەوە ئەوەیە کە تێ نەگا و هەر خەریک بێ بۆ ئەوەی تێ بگا، بەڵام هێشتا تێشی نەگەیشتووە:

دلێ دێروم کە بەهبوودەش نەمی بوو
نەسیحەت میکەروم سوودەش نەمی بوو
بە بادەش میدەهەم نەش میبەرەد باد
بە ئاتەش مینەهەم دوودەش نەمی بوو

واتاکەی

(دڵێکم هەیە قەت حاڵی چاک نابێ
ئامۆژگاری دەکەم بەڵام سوودی نی‌یە
دەیدەمە بەر با بەڵام با نایبا
دەیهاوێمە ناو ئاگر بەڵام دووکەڵی نی‌یە - ناسووتێ).

بەلای بابا تاهیرەوە نابێ لە هیچ کارێک دا ئەنجام هەبێ، چونکە کە ئەنجام ببێ کارەکە کۆتایی دێ، کە کاریش کۆتایی بێ داهێنان نامێنێ، لەبەر ئەوەیە زۆربەی داهێنانی شیعری لەئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا لە ئەدەبی سۆفیزمی کۆزمۆسی دا دەبینرێ.

٣- وێنەی داهێنراوی نەمر

لەگەڵ ئەوەی دوو بەیتەکانی بابا تاهیر هەر یەکەی بۆن و بەرامەیێکی تایبەتی‌ی هەیە و وێنەی داهێنراوی ئەوتۆی هێناوەتە ناوەوە بووە بە نموونەی نەمری ئەدەبی کلاسیکی‌ی گیتی. بەڵام دیسانەوە بەرامبەر هەندێ نموونەی یەکجار بەرز دەوەستین، ڕەنگە هۆی بەرزی ئەم بەرهەمانە ئەوە بێ کە لە ئەدگاری ناوچەیی وەرگیراوون و بە زمانێکی ساکار و ئاسان خراونەتە ڕوو، بەڵام وەستایەتی و شاعیریەتی بابا تاهیر ئەو نموونانەی گەیاندۆتە پۆپە و لووتکە و بوون بەماڵی هەموو مرۆڤایەتی.

١- دڵداری بە هێزترە

دڵداری لە هەموو شتێک و توانایێک بەهێزترە. هەڵۆ ڕاوکەری باشە، بەڵام نێچیری دڵبەرە (ڕەمزی عەشق و دڵداری)، هەڵۆ و شێر و پڵنگ و قارەمانان و شاهنشاهان و بە توانا و زەبر بە دەستان بێ دەسەڵات دەبن بەرامبەر بە عەشق، لە بەر ئەوەیە شاعیر با هەڵۆ بێ، نێچیری هەموو باڵندە و فڕندەی سەر زەوی بێ، ئەو ڕاوکەرە بە توانایە دەبێتە نێچیری چاو ڕەشێکی جووان کە بە برژانگی دەیپێکی:

جوره بازی بدوم رەفتوم بە نەخچیر
سیەه چەشمێ بزەد بە بالی موو تیر
برەو غافیل مەچەر دەرکۆهساروون
هەر ئون غافیل چەرە غافیل خورە تیر

واتاکەی:
(هەڵۆیێکی بەهێز بووم و چوومە ڕاووشکار
چاو ڕەشێک تیرێکی لە باڵم دا
بڕۆ ئەی گێل لە ناو شاخان مەگەڕێ
هەر ئەو گێلەیە کە تیری غافیل «بێ نیشان» دەخوا)

٢- فرمێسکی خوێناوی

شاعیران دڵ بە سەرچاوەی فرمێسک دەزانن، لەوێوە هەڵدەقوڵێ، هەر لەبەر ئەوەشە فرمێسک خوێناوە و ڕەنگی سوورە، بەڵام بابا تاهیر دەڵێ فرمێسکی لەبەر ئەوە خوێنی سوورە، چونکە شتێکە ڕەگ و دەماری لە ناو خوێناو دایە:

دلی نازک بە سانی شیشەئەم بێ
ئەگە ئاهی کەشەم ئەندیشەئەم بێ
سریشکم گەر بووە خوونین عەجەب نیست
موو ئان دێرەم کە دەرخوون دیشەئەم بێ

واتاکەی:
(دڵی ناسکم وەک شووشە وایە
ئەگەر ئاه بکێشم گێتی دەسووتێ
سەیر نییە فرمێسکم ببێتە خوێناو
من ئەو شتەم دەمارم لە ناو خوێن دایە)

٣- دووری

دووری لەلای بابا تاهیر پڕ لە تەنگوچەڵەمەیە، سووچ و کون و کەلەبەری زۆرە. دووری «موتلەق» لای ئەو نەک تەنیا نزیکی‌یە بەڵکو تووانەوەیە، ئەو تووانەوەیە «هەیە»، یا دەبێ ببێ، بەڵام جارێ وای پیشان دەدا کە ڕووی نەداوە، ئەمە دەخاتە وێنەی مەتریالی هەست پێ کراو. دڵبەر لێی دوورە، بەڵام فەرامۆشی ناکا، وەکو دامەنی کراسی وایە، هەمیشە لەگەڵیەتی تا ڕۆژی مەحشەر:

دلا! پۆشم ز هیجرت جامەیی نیل
کەشم باری غەمت چون جامە بەر زیل
دەم ئەز میهرت زەنەم هەم چون دەمی سوبح

ئەزین دەم تا دەمی ســـووڕی ســـرافـــیـل
واتاکەی:
(ئەی دڵ لە دووریت بەرگی نیلی دەپۆشم
باری غەمت وەکو دامەنی کراسم بە دوواما دەکێشم
هەناسە بە دڵداریی تۆوە دەکێشم وەکو چۆن بەیان هەناسە
دەکێشێ
لە ئێستاوە تا سەردەمی سووڕی ئیسرافیل)

بەبێ قیامەت بابا تاهیر دەیەوێ لەم گێتی‌یە بچێتە دەرەوە، بۆ کوێ بچێ؟ دەیەوێ دوور بڕوا، لە چین و ماچینیش دوورتر، وەزعی لێ تێک دەچێ، لە پیاو چاکان دەپرسی کە حاجی‌یانن، دوورتر بڕوا یا نا؟ بەڵام ئەوی ڕاستی بێ شاعیر لە سەر ئەو باوەڕەیە کە ئەم دووریی‌یە بێ کۆتاییی‌یە، ئەو دیو چین و ماچینیش هەر نزیکە:

بشـــوم واشـــوم ئەزین عـــالەم بەدەرشـــوم
بشـــوم ئەز چین و مـــاچین دیر تەرشـــوم
بشـــوم ئەز حـــاجـــیـــان حـــەج بپـــرســـوم
کـــە ئین دیری بەســـە یا دیر تەرشـــوم
واتاکەی:
(هەوڵ دەدەم کە لەم گێتی‌یە بچمە دەرەوە
لە چین و ماچینیش دوورتر بڕۆم
لە ڕێی سەفەردا لە حاجی‌یان دەپرسم
ئەمەندە دووری بەسە یا دوورتر بڕۆم)

دەرد و ناسۆریش لای شاعیر بێ پایانە وەکو دووری، دەردی دڵی لەبەر دووریی یار ئەوەندە زۆرە ئەگەر دابەشی بکا بە سەر خەڵکی دا هەموو دڵێک دەردەدار دەبێ و دڵی بێ دەرد نامێنێ:

بێ تە یەک دەم دلم خـــوورەم نەمـــوونە
وەگـــەر رووییی تە وینەم غـــەم نەمـــوونە
ئەگـــەر دەردی دڵم قـــیـــســـمـــەت نەمـــوویەن
دلی بێ دەرد دەر عـــــالەم نەمـــــوونە

واتاکەی:
(بەبێ تۆ هیچ کاتێک دڵم گوشاد نی‌یە
ئەگەر ڕووی تۆ ببینم غەمم نامێنێ
ئەگەر دەردی دلم دابەش بکەم
دڵی بێ دەرد لە گێتی دا نامێنێ)

٤- دڵدار و دڵبەر یەکێکە

بەلای شاعیرەوە لەگەڵ دڵبەر بووە بە یەکێک ئەگەر لە ڕووی پراکتیکی‌یەوە دوو لەش بن، لە ڕووی تیۆری‌یەوە لە یەکتری جیا نابنەوە، ئەم دوو لەشی‌یە گومانی لا پەیدا کردووە، لە خودا دەپاڕێتەوە چونکە نازانێ خۆی کێ‌یە ئەگەر لە یاری جیا بێ. ئیتر یەکێتی لە لای شتێکە نابێ نەبێ، چونکە ئەگەر کەس وەری نەگرێ و نەیگرێتە خۆی، ئەی لە کێ‌یە؟ بێ گومان لە یارەکەیەتی:

خوداوەندا کە بووشم باکە بووشم
موژە بەر ئەشکی خوونین تاکە بووشم
هەمە کەز دەر برانون سووتە ئایوم
تو کەم ئەز دەر بەرانی واکە بووشم

واتاکەی:
(ئەی خودا من کێم؟ لەگەڵ کێم؟
تاکەی موژەم پڕ ئەشکی خوێنین بێ
کە من دەردەکەن، ڕوو لە تۆ دەکەم
ئەگەر تۆ دەرم بکەی ڕوو لە کێ دەکەم؟

هەر لەبەر ئەوەشە لەشیان (مەعشووق و مەعشووقە) لە یەکتری‌یەوە دوور بێ یا نزیک بێ، جەوهەریان یەکێکە، بۆیە شاعیری عاشق بەرگەی هەموو ئێش و ئازارێکی دڵبەر دەگرێ:

ئەگەر ئایی بە جانت وا نواژوم
وەگەر نایی ز هیجرانت گوداژوم
هەر ئون دەردی کە داری بەر دلم نە
بمیرم یا بسووجم یا بسازوم

واتاکەی:
(ئەگەر بێیە لام بە گیان و دڵ پێشوازیت دەکەم
ئەگەر نەیێیە لام لە دووریت دەتوێمەوە
هەموو دەرد و ئازاری کە هەتە بخەرە ناو دڵم
بمرم بسووتێم بەرگەی دەگرم)

٥- وێنەی هەمیشەیی

بابا تاهیر بۆ دەربڕینی هەستی بەرامبەر بەوەی لە دڵی دایە کە هەر «یار»ە و عەودالّی ئەوە، وێنەی ڕەسەنی ئەوتۆ دروست دەکا کە دەبێتە نموونە و هەرگیز فەوتانی بۆ نی‌یە، خراپەی ڕۆژگار ئەوەندە زۆرە برینی پڕ خوێ دەکا، برین خوێی تێ بکرێ ئێش و ژان و ئازار چۆن دەبێ! دووکەڵی ئاهی ئەوەندە دوور دەڕوا تا ئاسمان، لە ئاسمان دوورتر نی‌یە، فرمێسکیش دێتە خووارەوە ئەوەندە دوور دەڕوا دەگاتە ماسی، دیارە لە ماسیش دوورتر نی‌یە بۆ خووارەوە کە زەوی لە سەر پشتیەتی:

ز شـــۆر ئەنگێـــزی بی چەرخ و فـــەلەک بێ
کـــە دایم چەشـــمی زەخـــم پڕ نمەک بێ
دەمـــا دەم دوودی ئاهم تا ســـەمـــاوات
تەنم نالان و ئەشکم تا ســـەمـــەک بێ

واتاکەی:
(بە هۆی ئەو خراپی‌یەی لە چەرخ و فەلەکەوە بۆم دێ
هەمیشە چاوی برینم پڕ خوێ دەبێ
دەماودەم دووکەڵی ئاهم تا ئاسمان دەڕوا
لەشم دەناڵێ و فرمێسکم دەگاتە ماسی)

بابا تاهیر وێنەیێکی داهێنراوی تر دەخاتە ڕوو، عەشق دڵی گێژ کردووە، ئەگەر برژانگەکانی وێک بنێتەوە فرمێسک وەک سولاوکە دێتە خووارێ، دڵی عاشق وەکو ئەو دارە تەڕە وایە سەرێکی دەسووتێ و سەرێکی خوێناو دەڕێژێ:

دلێ دێروم ژ عـــیـــشـــقت گـــێج و ویجـــە
مـــوژە بەرهەم زەنوم خـــوونا بەریجـــە
دلی عـــــاشق بســـــانی چووپی تەر بێ

سەری سووژە سەری خوونا بەریجە

واتاکەی:

(دڵێکم هەیە لە عیشقت گێژ و وێژە
برژانگەکانم وێک بێنمەوە سولاوکە دێتە خوارێ
دڵی عاشق وەکو داری تەڕ وایە
سەرێکی دەسووتێ و سەرێکی خوێناو دەڕێژێ)

بابا تاهیر لە وێنەیێکی تر دا مەسەلەی جووانی دەکاتە شتێکی مەتریالی هەست پێ کراو، چاو پێوەندیی بە گیرووەدەیی و گرفتاریی دڵەوە هەیە. هێلانە و مەڵبەندی دڵداری دڵە، دڵ لە ڕێگەی چاوەوە جووانی دەدۆزێتەوە:

بەلایە دل بەلایە دل بەلایە
کونەه چەشموون کرون دل مویتەلایە
ئەگەر چەشموون نەوینن روویی زیبا
چ زونوو دل کە خوبوون دەر کوجایە

واتاکەی:

(بەڵایە دڵ بەڵایە دڵ بەڵایە
گوناهی چاوە کە دڵی موبتەلا کردووە
ئەگەر چاو ڕوخساری جووان نەبینێ
دڵ چوزانێ جووانان لە کوێن)

مانای تازە یەکێکە لە خاسیەتە هەرە دیارەکانی شیعری بابا تاهیر، کابرایێکی بێ توانا و هەژاری وەکو خۆی ئەگەر نەترسێ، یارێکی بەهێزی دەوڵەمەند کە بووە بە دروشمی جووانی و نەوەکو تەنیا گیتیی ئێمەی بە دەستەوەیە، بەڵکو گیتییەکەی تریش، جا ڕووتەڵەیێکی وەکو بابا تاهیر نەترسێ، ئەم نموونەی هێز و توانایە بۆ دەبێ بترسێ:

کوشیمون ئەر بە زاری ئەزکە تەرسی
بەرانی ئەر بە خواری ئەر کە تەرسی
مو وا ئین نیمە دل ئەز کەس نەترسەم
دوو عالەم دڵ تە داری ئەز کە تەرسی

واتاکەی

(ئەگەر بمکوژی بە دڵ شکاوی لە کێ دەترسی

ئەگەر دەرم بکەی بە کەساسی لە کێ دەترسی
منی لاواز بەنیو دڵ لە کەس ناترسم
تۆ دڵی دوو گێتیت هەیە لە کێ دەترسی!)

خۆشەویستی شاعیر دڵبەری هەموو کەسێکە، لە شوێن وێنە و مانا دەگەڕێ، دەیەوێ بڵێ زۆر کەس گرفتاری ئەو یارەیە، زۆر زۆری ژماردووە، ئیتر لە ژماردن کەوتووە لەبەر زۆری، بۆیە وەستاوە. بەڵام زوو بەزوو پێمان دەڵێ ئەو نەژماردراوە زۆر زیاترە لەوەی ژماردراوە، وەکو ئەوەی شاعیر بڵێ نەوەکو تەنیا هەموو ئادەمزاد گرفتاری ئەو یارەیە، بەڵکو لە «هەموو»ش زیاتر:

هەزارت دل بە غـــــارەت بردەویشـــــە
هەزارانت جـیگەر خـوون کـردە ویشـە
هەزاران داغ و ویش ئەرویشم ئەشـــمـرت
هەنی نەشـمـرتە ئەز ئەشـمـرتە ویشـە

واتاکەی:

(هەزار دڵت بە غارەت بردووە
هەزاران جگەرت پڕ خوێن کردووە
هەزاران برینم ژماردووە
ئەوەی نە ژماردراوە لەمە زۆر زیاترە)

***

سەر دەستەی شاعیرانی کورد بابا تاهیری هەمەدانی لەگەڵ نموونەی داهێنانی بەرز دوو بەیتەکانی لاپەڕەی زێڕینیان لە مێژووی ئەدەبی کوردی کلاسیکی دا بۆ خۆیان تەرخان کردووە. بابا تاهیر بە کوردی ژیاوە و بە کوردی بیری کرۆتەوە، باوەڕی بە ئاییینێک (یارسان) بووە زمانی کوردی زمانی لاهووتی و پیرۆزی ئەو ئایینە بووە. سروودەکانی بابا تاهیر بە شێوە و ڕوخسار بە زمانی کوردین، بەڵام بە ناوەرۆک ڕەنگدانەوەی هەست و نەستی هەموو مرۆڤایەتین و لە قاڵبی سۆفیزمی کۆزمۆسی دا خۆیان دەنوێنن.